

Tartu Ülikool
Eesti Kirjanduse Selts

Eesti kirjanduse leksikon

Konverents 11. ja 12. aprillil 2025
Tartu Ülikooli raamatukogus

Kava ja kokkuvõtted

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Danila
Laurits Leedjärv
Trubok Julia Laffranque
Setart Kurmo Konsa Anu Lepp Risto
Laffranque Marju Lauristin Renate Pajusalu
Ilona Lukas Danila Rygovskiy Kuldar Taveter Liina Saarlo
Ilona Piirimägi Karmen Lust Marju Lauristin Jaak Aaviksoo Taavi Pae
Rygovskiy Karmen Lust Raul Veede Urmas Varblane Jüri Talvet Maaja Vadi
Reet Bender Risto Järv Eduard Parhomenko Katri Smitt Irina Külmoja
Jelisaveta-Kaarina Kostandi Taavi Pae Laurits Leedjärv Anu Lepp Jüri Talvet
Varblane Julia Anu Lepp Arne Merilai Eduard Parhomenko Karl Pajusalu
Ilona Lukas Renate Pajusalu Tuul Sepp Kuldar Taveter Ene-Margit Tiit
Piirimägi Kuldar Taveter Marju Lauristin Irina Külmoja Liina Saarlo
Rygovskiy Jelisaveta-Kaarina Kostandi Jüri Talvet Tiina-Erika Friedenthal
Reet Bender Tuul Sepp Anti Selart Taavi Pae Enda Trubok Reet Bender
Kostandi Liina Lukas Ilona Piirimägi Anti Selart Janika Päll Risto Järv

Tartu Ülikool
Eesti Kirjanduse Selts

Eesti kirjanduse leksikon

Konverents 11. ja 12. aprillil 2025
Tartu Ülikooli raamatukogus

Kava ja kokkuvõtted

15
25
20
25
15
25

Koostanud ja toimetanud Brita Melts
Küljendanud Kairi Kullasepp

Konverentsi korraldajad: Arne Merilai, Marja Unt, Raivo Valk

Eesti Raamatu Aasta programmi toetavad Kultuuriministeerium,
Haridus- ja Teadusministeerium, Välisministeerium ja Eesti Kultuurkapital.

HARIDUS- JA
TEADUSMINISTEERIUM

KULTUURIMINISTEERIUM

VÄLISMINISTEERIUM

ISBN 978-9916-27-849-9 (pdf)

© Autorid 2025

15
25
20
25
15
25

Konverents „Eesti kirjanduse leksikon”

Eessõna

Mõista, mõista, mis see on: sada saarelehte, tuhat toomelehte?

Tänavu möödub pool tuhat aastat esimese eesti- ja lätikeelse tekstiga raamatu ilmumisest. Peame tõdema, et oleme kirjakultuurrahvana auväärssesse ikka jõudnud. Selle suursündmuse auks kannavad järgmise kevadeni ulatuvad kuud pidulikku nime: Eesti Raamatu Aasta.

Raamatuaastat on üleriigilisena tähistatud kolmel korral. Aastal 1935 peeti suurejooneliselt eesti raamatu 400. aastapäeva, kuna 1525. aastal Lübeckis hävitatud varasema trükise olemasolust siis veel ei teatud. 1975. aastal tähistati aga juba 450. aastapäeva ja 2000. aasta jüripäevast järgmise jüripäevani 475. aastapäeva. Pidulikust raamatuaastast on saanud tähtis riiklik tava.

Sedapuhku tõstetakse esile nelja põhivaldkonda: esiteks emakeelse raamatu osa eesti kultuuri ja iseduse kujunemisel, teiseks eesti kirjakeele olulisust eestlaste harimisel ja kestmisel, kolmandaks eesti kirjandust ja kirjanikke aegade algusest aegade lõpuni ning neljandaks raamatu ja lugemise tulevikku.

Raamatuaasta algas eesti kirjanduse päeval, 30. jaanuaril 2025 ja lõpeb järgmise aasta emakeelepäeval, 14. märtsil 2026. Raamatuaasta patroon on president Alar Karis ja traditsiooniline koordineerija Eesti Kirjanduse Selts. Sündmuste rea pidulik avamine toimus 30. jaanuari päikesetõusul Kristian Jaak Petersoni ausamba jalamil koos järgneva konverentsiga „Eesti raamat 500” ja eesti raamatukogunduse rajaja Friedrich Puksoo päeva tähistamisega Tartu Ülikooli raamatukogus.

Ülikoolilt Eestile ja piduaastale on suunatud ka nüüdne suur sümposion me teadusraamatukogus. Kaks tihedat päeva mahutavad 30 sisukat ettekannet 33-lt ülikooliga seotud kõnelejalt paljudelt erialadelt. Nähtust võetakse avaralt: kogu eesti kirjutus ja mõnda, kes või mis seal sees leida on. Nimelt on pealkirjas „Eesti kirjanduse leksikon” tarvitatud sõna *kirjandus* algupärase tähenduses, nagu seda kasutati Eesti Kirjameeste Seltsi ja selle järglase Eesti Kirjanduse Seltsi aegu muistsel ärkamisajal või veel eelmise sajandi hakul. *Eesti kirjandus* tähendas siis kogu kirjavara, mis meie emakeeles loodud, mitte üksiti ilukirjandust, nagu seda mõistet pigem tänapäeval kasutatakse.

Siinkohal meenutagem sügavas tänus, et 153 aastat tagasi asutatud Eesti Kirjameeste Selts oli nii Eesti rahvusülikooli, teaduste akadeemia kui ka riigikogu eelkäija, niisamuti Eesti Rahva Muuseumi või kirjanike liidu esivanem, kus ühendavaks erakonnaks oli eesti keel, nagu Juhan Liiv selle hiljem sõnastas. Sellest rahvaülikoolist sai vaimuelu tempel, kus hakati – kõigi imperiaalsete ja koloniaalsete takistuste kiuste – kavakindlalt külvama maa soola ehk koolitama haritlasi ja koolmeistreid, edendama kõiki teadusi, korjama rahvaluulet ja vanavara ning välja andma õpikuid või teaduskirjandust.

Suurüritust kavandades kutsusime ülikoolirahvast üles kõnelema nii teaduslikust kui ka muust kirjandusest ja autoritest, samuti trükkimata kirjandusest või parakirjandusest (sh käsikirjad, folkloor, teater, liitreaalsuse tekstuaalsus, tarbesõnakunst, geneetiline kood

15
25
20
25
15
25

jm). Teemad võisid ulatuda ajaloolistest tüvitekstidest, klassikast või perifeeriast eeskujude ja mõjukuse, kultuurigeograafia, materjaliteaduse, autoriõiguste, tsensuuri, meediavahelisuse, raamatukogunduse, turunduse, infotehnoloogia ning digihumanitaariani.

Tulemuseks on, et konverentsil saab kuulata arutlevaid esseid Gutenbergi galaktikast kui demokraatlikust plahvatuses (Marju Lauristin, Jaak Aaviksoo) progresseeruva tehisaru perspektiivis (Kuldar Taveter). Eesti rahva entsüklopeediline bibliofilia võib üle kasvada filosoofiaks (Eduard Parhomenko, Raul Veede).

Ad fontes, ad astra: analüüsitakse eesti poetilise ja ajaloolise mälu lähtumist suulisest rahvaluulest (Liina Saarlo), Liivimaa kroonika käsikirjadest (Anti Selart), Kristian Jaak Petersoni romantilisest kunstmütoloogiast (Risto Järv) või antiiksest eeposeigatsusest (Janika Päll). Välja jõutakse aga Eesti maa- ja taevakaardini (Taavi Pae, Laurits Leedjärv).

„Kiri algab kirikust”, nagu luuletas Hando Runnel – ehk religioosest ja didaktilisest vaimust (Tiina-Erika Friedenthal, Liina Lukas). Ajapikku sugenevale kirjandusloole võib läheneda tavalugevalt, lähilugevalt (Ilona Piirimägi) või hoopis Jaak Põldmäe eeskujul kauglugevalt (Arne Merilai). Eks kirjanduses nagu looduseski toimub evolutsioon (Tuul Sepp).

Sukk ja saabas: raamatuaasta on ühtlasi eesti kirjakeele aasta (Renate Pajusalu, Karl Pajusalu). Eesti kirjakeel kujunes välja aga (balti)saksa keele rüpes ja need sidemed ei kao (Reet Bender). Kõik hakkab peale A-st ja B-st, mis tuleb selgeks teha õpilastele (Karmen Lust, Enda Trubok).

Kuis panna ilu padaje? Raamat on nii trükikunst ja materjaliteadus (Anu Lepp, Danila Rygovskiy), säilitus- ning taasteoskus (Kurmo Konsa) kui ka oskuskeelne majandusnähtus (Maaja Vadi, Urmas Varblane, Jüri Valge). Raamat käitub statistiliselt (Ene-Margit Tiit), kuid nõuab juba sünnist saati kena palendust (Katri Smitt).

Iga Juku teab, et teemast ei tohi mööda kirjutada, mistõttu konverentsi pealkirja tõstetud leksikoni idee leiab mitmekülgset lahtiharutamist (Jüri Talvet, Irina Külmoja, Jelisaveta-Kaarina Kostandi, Julia Laffranque jt).

Joonistub välja avar pilt eesti kirjavara arenguloost ja olemusest, nähtuna ülikooli vaatepunktist.

Kokkuvõtetest lähtuvaid artikleid saab hiljem lugeda ajakirjadest Akadeemia, Tuna, Keel ja Kirjandus ning küllap mujaltki.

Hääd kuulamist ja kaasamõtlemist!

Arne Merilai

TÜ eesti kirjanduse professor, kirjanik

15
25
20
25
15
25

KAVA

11. aprill

9.30– 9.45

Avamine

Tartu Ülikooli rektor Toomas Asser
Tartu Ülikooli rahvusprofessor Arne Merilai
Tartu Ülikooli personaliarenduse peaspetsialist Raivo Valk

9.45–10.00

Sotsiaalteaduste valdkonna emeriitprofessor ja poliitik **Marju Lauristin**, „Raamat kui meedium: Gutenbergi galaktikast tehisarum universumini”

10.00–11.00

Loomaökoloogia professor, teaduse populariseerija **Tuul Sepp**, „Evolutsioon, ökoloogia ja kirjandus”

Rahvaluuleteadlane **Liina Saarlo**, „„Raiusin kõik raamatusse”. Suulise pärimuse ja kirjanduse seoseist eesti regilaulude näitel”

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna dekaan, ajaloolane **Anti Selart**, „Kas Henriku Liivimaa kroonika oli olemas?”

11.00–12.00

Loodus- ja täppisteaduste valdkonna emeriitprofessor, füüsik ja poliitik **Jaak Aaviksoo**, „Kirjanduse demokraatlik plahvatus”

Kaksiktähtede kaasprofessor, astrofüüsik **Laurits Leedjärv**, „Taevatähtedest eesti kirjatähtedeks”

Eesti geograafia kaasprofessor **Taavi Pae**, „Esimene Eesti kaart”

12.00–13.00

Lõuna

13.00–14.00

Anu Lepp, Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakond, „Paber kui Eesti trükikunsti algusaegade vaikne tunnistaja”

Etnoloogia teadur **Danila Rygovskiy**, „Ladumismasinad trükipärandi osana ja nende tähendus digitaalses tulevikus”

Eesti kirjanduse professor **Arne Merilai**, „... mis kui vägev merelaine ...” (Gustav Suits). Eesti luuleloo arhitektuaalne dünaamika”

15
25
20
25
15
25

- 14.00–15.00** Arhiivinduse kaasprofessor, ajaloolane ja bioloog **Kurmo Konsa**, „Raamatu kestvus: säilitamise, konserveerimise ja restaureerimise dialoog ajaga”
- Füüsikalise ja elektrokeemia kaasprofessor **Karmen Lust**, „Õppevahend kui kaduv kunst”
- TÜ Narva kolledži eesti keele nooremlektor **Enda Trubok**, „Mitteformaalõpe kui formaalõppe toetaja TÜ Narva kolledži näitel”
- 15.00–16.00** Klassikalise filoloogia professor, tõlkija **Janika Päll**, „Eestikeelsed raamatud, mis jäid sündimata”
- Germanistika professor, kultuuriloolane ja tõlkija **Reet Bender**, „„Jetzt blüht zu Hause schon der weiße Klee...” Eesti luule baltisaksa tõlkes pärast Teist maailmasõda”
- TÜ külalisprofessor, õigusteadlane ja jurist **Julia Laffranque**, „Leksikon teemal „Eesti kirjandus ja õigus””
- Vastuvõtt** (kutsetega)

12. aprill

- 9.30–10.00** Juhtimise professor, majandusteadlane ja psühholoog **Maaja Vadi**, „Siit nurgast ja sealt nurgast – organisatsioonikäitumise mõisted ja Eesti juhtide kogemused”
- Võrdleva kirjandusteaduse professor **Liina Lukas**, „Kirjakeelest kirjanduskeeleks II: „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl”. Eesti Robinsoni kirjanduslikust, filosoofilisest ja pedagoogilisest tähendusest”
- 10.00–11.00** Üldkeeleteaduse professor **Renate Pajusalu** ning eesti keele ajaloo ja murrete professor **Karl Pajusalu**, „Kirjakeel, kirjutatud keel ja raamatukeel”
- Filosoofia ajaloo nooremlektor **Eduard Parhomenko**, „Ülo Matjuse jahe õpetus raamatukirest”
- Üldkompositsiooni lektor **Katri Smitt**, „Timbu-Limbust Putkamissu ja Mummini. Tähelepanekuid illustratsioonist lasteraamatus ning kunstnikuraamatu rollist lastekirjanduse elujõu mõödikuna”

15
25
20
25
15
25

11.00–12.00 Etnoloog, TÜ muuseumi kommunikatsioonispetsialist **Ilona Piirimägi**, „Millest räägib meile ubadest kee? Ehk kirjandustund kaasaegses muuseumis”

Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor **Risto Järv**, „Lammutatud leksikonist loogilise süsteemi katseni – Kristian Jaak Petersoni mütoloogiakäsitlus Kristfrid Gananderi teosest „Finnische Mythologie””

Baltisaksa kirjanduse teadur **Tiina-Erika Friedenthal**, „„Balti kirjakultuuri ajalugu III. Religioon””

12.00–13.00 Lõuna

13.00–14.00 TÜ emeriitprofessor, slavistika osakonna projektijuht **Irina Külmoja** ning slavistika emeriitdtsent ja vene keele spetsialist **Jelisaveta-Kaarina Kostandi**, „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikonist”

Rahvusvahelise ettevõtluse professor, majandusteadlane **Urmas Varblane**, humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna emeriitdtsent **Jüri Valge**, „Emakeel (majandus)teaduses ja -hariduses”

Loodus- ja täppisteaduste valdkonna emeriitprofessor, statistik ja rahvastikuteadlane **Ene-Margit Tiit**, „Matemaatika ja statistika alase sõnavara areng eesti keeles ja kirjas”

14.00–15.00 Infosüsteemide professor **Kuldar Taveter**, „Kirjandus, emotsioonid ja tehisaru”

TÜ emeriitprofessor, eesti kirjandusteadlane, tõlkija ja luuletaja **Jüri Talvet**, „Estonian Writers’ Online Dictionary. Eesti kirjanike e-leksikon”

Filosoof **Raul Veede**, „Entsüklopeedia on Eesti kultuuri magasiit”

Lõpetamine

Konverentsimuusika: Ivonna-Ly Pachel, Helery Kõrvemaa (11. aprillil); Andres Rass, Ott-Mait Pöldsepp (12. aprillil), TÜ Viljandi kultuuriakadeemia

Konverentsiluuletus: Piret Pöldver, TÜ eesti kirjanduse doktorant, kirjanik

15
25
20
25
15
25

Raamat kui meedium: Gutenbergi galaktikast tehisaru universumini

Marju Lauristin

TÜ sotsiaalteaduste valdkonna emeriitprofessor

Marshall McLuhani „Gutenbergi galaktika” käsitlus on verminud arusaama raamatust kui kesksest kultuurimeediumist, isiksuse arengu kujundajast ning ühiskonna toimimise mõjutajast. Benedict Andersoni järgi on trükisõnal ja raamatukultuuril olnud määrav roll ka modernse ajastu rahvusteadvuse sünnis.

Ettekandes käsitletakse eestikeelse raamatu kui kultuurimeediumi tähendust tänapäeva andmestunud ühiskonnas mitte ainult lugemise, vaid ka teksti loomise perspektiivist, võrreldes seda uute digitaalsete suhtlusvormidega. Toetudes meediauuringutele, arutletakse raamatu rolli muutumise üle olukorras, kus internet ja tehisintellekt on muutnud informatsiooni massilist kättesaadavust ja tarbimist. Osutatakse ohtudele, mida võib kaasa tuua raamatu kui kultuurimeediumi marginaliseerumine, keerukamate tekstide lugemise ja loomise oskuse delegeerimine masinale.

Üleminek raamatuajastust tehisaru ajastusse võib esile kutsuda olulisi muutusi nii kultuuris kui ka ühiskonna elus. Paljuski sõltub nende muutuste suund ja sisu sellest, millisena me ise mõistame ja kujundame eestikeelse raamatu kui rahvusliku kultuurimeediumi tulevikurolli.

15
25
20
25
15
25

Evolutsioon, ökoloogia ja kirjandus

Tuul Sepp

TÜ loomaökoloogia professor

Looduses on palju lugusid, mida on võimalik jutustada muuseas kirjanduslike vormide kaudu. Nende lugude tundmine ja väärtustamine on iseene mõistmise ja looduse hoidmise aluseks. Tänapäeva maailmas, kus inimesi ja ümbritsevat loodust mõjutavad üha enam keskkonnakriisid, on looduse märkamise ja väärtustamise võime muutumas üha olulisemaks küsimuseks.

Paljud teadustööd kirjeldavad inimese kaugenemist loodusest. Mida vähem puutuvad linnastunud ühiskonna inimesed kokku loodusega, seda rohkem nad pelgavad loodust. Juba metsarada või isegi harvemini niidetav muruplats võib loodusest kaugenenud inimesele tunduda ohtliku kohana. Asja ei paranda ka kultuuris levivad looduse ohtlikust kujutavad kujundid: irevil hammastega haid, hiiglaslikud ämblikud, Punamütsikeste ja vanaemadega maiustavad hundid. „Miks sellist ohtliku nähtust nagu loodus üldse VAJA on?” võib küsida sellises kultuuriruumis kasvanud inimene. Miks peaks sellises kultuuriruumis kasvanud inimene tahtma loodust kaitsta?

Kes aga on oma elus rohkem looduses viibinud ja leidnud aega looduse märkamiseks, teab, et loodus on täis ilu ja vaimustavaid lugusid, millega inimese loodu suudab vaevu konkureerida. Milline kunst oleks võrreldav suvise mereäärse päikeseloojanguga? Milline kontsert suudaks edasi anda elamust, mille saab kevadisel ülaseid ja sinililli täis metsalagendikul hommikust linnukoori kuulates? Millises telesarjas oleks rohkem intriige, armastust ja seiklusi kui merelindude pesitsuskoloonias?

Elurikkuse kriisi ajastul peaks olema rohkelt võimalusi looduse vaimustavate lugudega kokku puutumiseks. Selliste lugudega, kus hundid hoolitsevad oma karjakaaslaste eest ja mängivad oma kutsikatega, kus viisakad ja omaette hoidvad ämblikud oma geniaalse võrguinseneri tehnoloogia abil aitavad käimas hoida ökosüsteeme või kus haid on vahvad maailmamere elukad, kellel on olemas isiksused ja omavahelised grupisuhted ja isegi vanemhool.

Teadlasena puutun looduse lugudega kokku igapäevaselt. Välitöödel olen loodusega tihedas mõtestatud kontaktis ja mul on sealjuures aega loodust jälgida. Looduse lood jõuavad minuni teadusartiklite lugemise ja kirjutamise käigus. Ka mind ümbritsevat ruumi töö ja isegi sotsiaalmeedias täidavad igapäevaselt looduse lood. Aga see on kahtlemata pigem erandlik ja privilegeeritud olukord, nagu öeldakse, „professionaalne kretinism”. Ma ei tohiks olla pimestatud nendest privileegidest ega arvata, et kõigil on looduse lugudele sama hea ligipääs.

Seetõttu olen üheks oma missiooniks võtnud looduse lugude rääkimise laiemale avalikkusele. See on teadlik strateegia, et aidata kaasa looduskaitsele elurikkuse kriisi ajastul. Kui rohkem inimesi väljaspool loodusteadusi huvitub looduse lugudest, on ökoloogide ja looduskaitsete töö lihtsam. Sest palju rohkem inimesi saab aru, et loodusel on suur iseväärtus, rääkimata sellest, et loodus pakub inimesele väga palju eluks vajalikke hüvesid.

15
25
20
25
15
25

Olen katsetanud looduse lugude rääkimiseks eri vorme. Esiteks on žanridega katsetamine endale põnev ja teiseks on nii võimalik jõuda erinevate sihtrühmadeni. Olen kirjutanud populaarteaduslikke raamatuid täiskasvanutele. Näiteks „Evolutsioonibioloogi päevik” (2021) näitab, kuidas loodusest mõtlemine sobitub meie igapäevaellu. „Loovad loomad muutuvast maailmas” (2024) on aga raamat, mis tutvustab ühelt poolt suuremaid inimtekkelisi keskkonnaprobleeme ja nende negatiivset mõju loodusele, teiselt poolt räägib tasakaalustamiseks pigem optimistlikus toonis loomade kohanemisvõimest.

Lastele on suunatud pooleldi fantaasiakirjanduse ja pooleldi populaarteaduse valdkonda kuuluv „Haki ordu” (2024), mis tutvustab linnalooduse vajadusi. Lisaks olen katsetamas koomiksižanri. Ajakirjas Täheke ilmub praegu pisematele lastele suunatud sari „Linnusaare lood” koos kunstnik Kadri Roosiga. Peagi on ilmumas täispikk koomiks „Kajakasaar. Merelinnu lugu” koostöös Jeffrey Carbillet’ ja Mark Antonius Puhkaniga. See raamat on sõsarprojekt lauamängule „Kajakasaar”, mis läinud talvest saadik on sadesse kodudesse toonud teadmisi merelindude elust.

Evolutsioon ja ökoloogia on täis lugusid, mis on põnevad ja haaravad ja sobituvad suurepäraselt erinevate kirjanduslike žanridega. Pean seda loodusteadlasena lausa raiskamiseks, kui ei kasutata kirjanduse võimalusi looduse lugude rääkimiseks. Inimesed pühendavad aega koomiksitele, raamatutele, lauamängudele. See on aeg, kui nad võiksid olla kokkupuutes looduse lugudega.

15
25
20
25
15
25

„Raiusin kõik raamatusse“

Suulise pärimuse ja kirjanduse seoseist eesti regilaulude näitel

Liina Saarlo

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

Suulisel pärimusel – rahvaluulel ja regilauludel iseäranis – on vaieldamatult olnud eestlaste kultuurilise iseseisvuse kujundamises tähelepanuväärne roll. Veel tähelepanuväärsemalt, kuigi vastuoluliselt ja valuliseltki, on rahvaluule kogumine põimunud kirjakultuuriga.

Arhailise suulise traditsiooni abil loodi moderniseeruva Euroopa äärealadel väike-rahvaste enesepilte ja omalugusid, kirjutati endale ajalugu.¹ Regilaulude ja muu „vanavara“ kogumine koos selle kohta aruannete lugemisega ajalehtedest oli ühendav tegevus, mille kaudu luua „kujuteldavat“ kogukonda.² Laialdane lugemisoskus, massimeedia tarvitamine ning praktiline kirjaoskus olid õigupoolest eesti suurte rahvaluulekogude tekkimise eelduseks.

Seejuures krooniti regilaulud eestikeelse luule kõrgeimaks ja õigeimaks tipuks, nende eeskujul vormis Friedrich Reinhold Kreutzwald eesti rahvuseepose, ning nii mõnegi hili-sema kirjaniku looming on vanast laulukultuurist mõjutatud.³

Suulist ja kirjalikku kultuuri on peetud olemuslikult erinevateks, suisa vastandlikeks. Kirjaoskuse omandamine ja kirjalik loomine muutvat suulist mõtlemist tagasipöördu-matult.⁴ Seetõttu levisid folkloristide seaski kultuurimuutuste hindamise stereotüüpsed mallid: uuenemine tähendab väärtusliku vana kadu ja allakäiku. Suulise pärimuse hül-gamise põhjust nähti kirjasõna levikus, kirjalike allikate kaudu eestlasteni jõudnud folk-loorižanre peeti võõraiks ja alaväärseiks, kirjanduslike mõjudega rahvaluulepalad jäeti ebaautentseina publitseerimisest ja uurimisest kõrvale,⁵ neid arhiivi saatnud kaastöölise teotsemismotiive aga seati kahtluse alla kui ebateaduslikke. Kokkuvõtlikult, raamat hävi-tas regilaulu.

¹ Vt Ea Jansen, Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa, 2004; Marek Tamm, History as cultural memory: Mnemohistory and the construction of the Estonian nation. – Journal of Baltic Studies 2008, kd 39, nr 4, lk 499–516 (<http://dx.doi.org/10.1080/01629770802468865>); Madis Arukask, Regilaulud, eepos ja rahvuseks kirjutamise žanriprobleemid. – Vikerkaar 2011, nr 1–2, lk 92–104.

² Vt Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London–New York: Verso, 2006 [1983].

³ Vt Ruth Mirov, Sõnast sõnasse. Valik artikleid ja retsensioone. Tallinn–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

⁴ Walter J. Ong, Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. London–New York: Methuen, 1982.

⁵ Ülo Tedre, Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. Mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid. – Keel ja Kirjandus 1965, nr 11, lk 650–656; nr 12, lk 734–740.

Ometigi, rahvaluulekogumisega paralleelselt trükiti regilaule pidevalt nii teaduslikes väljaannetes, nagu Johann Heinrich Rosenpläneri ajakirjas *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* (1813–1832) ja Jakob Hurda koostatud rahvalaulukogus „Vana kannel” (I–II, 1886), kui ka kooliõpikutes, rahvalikes lauluvihkudes ning kalendrisabadeski. Rahvasuust jäädvustatud vanavara jagati eestlastele tagasi. Ja kuna kirjasõna levis lugeva rahva seas kulutulena, jõudsid laulud trükiversioonina tagasi rahvasuhu ning hakkasid taas oma elu elama – ja seda mitte sõnasõnaliselt kordudes, nagu trükisõnast võiks eeldada, vaid suulisele traditsioonile omaselt muutudes ja üksteisega põimudes.

Arhiveeritud rahvaluuletekstide kirjaliku päritolu tuvastamine ning kaastöölise saadetiste autentsuse kontroll on olnud eesti folkloristide filoloogilise töö alus. Rahvaluule lühivormide monumentaalväljaannete publitseerimine takerdus aastakümneteks, kui selgus arhiivimaterjalide tihe seos trükistes avaldatud vanasõnade ja mõistatustega.⁶ Iga „Vana kandle” köite ettevalmistusest võtab suure osa regilaulutekstide üksikasjaline võrdlemine kirjalikes allikates ilmunutega. See töö eeldab folkloristidelt laialdasi ekspertteadmisi, head vaistu ja omajagu õnnegi.

Tänapäevased korpuspõhised uuringud ning mitmesugused digihumanitaarsed meetodid pakuvad sääraseks tööks uusi ja põnevaid võimalusi. Läänemeresoome regiivarsside arvutuslikul sarnasusel põhinevas keskkonnas Runoregi (runoregi.fi)⁷ avanevad nii kirjaliku ja suulise traditsiooni jahmatavalt tihedad põimumised, laulutekstide (re)-folkloriseerumise teed kui ka rahvaluulekogujate suhtlusvõrgustikud.

⁶ Arvo Krikmann, Ingrid Sarv, Tartu parömioloogiarühm. – Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997, lk 226–258.

⁷ Maciej Janicki, Kati Kallio, Mari Sarv, Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. – *Digital Scholarship in the Humanities* 2022, kd 38, nr 1, lk 180–194 (<https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>).

Kas Henriku Liivimaa kroonika oli olemas?

Anti Selart

TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna dekaan, keskaja professor

Eesti vanema ajaloo keskne allikas on hästi tuntud Henriku Liivimaa kroonika. See kajastab sündmusi Eesti ja Läti alal ajavahemikus 1180. aastatest kuni 1227. aastani. Kroonika pole allikas ainult sõjasündmuste, vaid ka ühiskondlike suhete, kultuuriloo ja veel väga paljude uurimisküsimuste jaoks.

Henriku Liivimaa kroonika esimene trükiväljaanne ilmus juba aastal 1740. Sellest peale on seda korduvalt avaldatud nii originaalkeeles kui ka arvukates tõlgetes, sealhulgas loomulikult eesti keeles. Suur osa eesti lugevast publikust, aga tihti ka ajalugu uurivad teadlased kasutavad kroonikat kui terviklikku kindla autorsusega keskaegset teksti. Ettekanne pöörab tähelepanu tõsiasjadele, mis on eriala asjatundjatele hästi teada, kuid mida sageli siiski kiputakse kas unustama või mitte arvesse võtma. Nimelt on kroonika tegelikult anonüümne. Autorsuse omistamine preester Henrikule on pelgalt hüpotees – kuigi väga tõenäoline –, selle kõrval on uurimisloos esitatud ka teisi arvamusi. Potentsiaalne uurimisülesanne tulevikuks on küsimus, kas kroonika tekst on ühe autori looming. Kui jah, siis kas see autor kasutas varasemaid kirjapanekuid? Kroonika ainus säilinud ja teadaolev keskaegne käsikiri (nn *Codex Zamoscianus* Poola Rahvusraamatukogus) ei sisalda terviklikku teksti. See tähendab, et kroonika vanemad editsioonid tuginevad uus-aegsetele käsikirjadele, hilisemad aga kujutavad enesest teksti rekonstruktsiooni, mis täpselt sellisel kujul ei esine üheski olemasolevas käsikirjas.

Kirjanduse demokraatlik plahvatus

Jaak Aaviksoo

TÜ loodus- ja täppisteaduste valdkonna emeriitprofessor

1. Kirjandus kui kirja pandud sõnade maailm on läbi aja laiendanud oma piire, jõudes üha uute ja uute inimesteni.
2. See ekspansioon on kantud ühelt poolt tehnoloogia arengust ja teiselt poolt hariduse edenemisest – savitahvlitest ja papüürusest raamatuteni ning õpetatud eliidist üldise kirjaoskuseni.
3. Kirjutatud sõna toel on kujunenud määrav osa inimkultuurist, sh selle rahvuslikud ja poliitilised identiteedid, mis määravad meie maailmakorralduse.
4. Samas on kuni viimase ajani olnud võimalik vaadelda kirjutatud sõna lahus öeldud sõnast, eristada kirjutajat-kirjanikku lugejast-tarbijast, ühes keeles kirjutatud sõna on elanud lahus teises keeles kirjutatust.
5. Viimase kümnendi tehnoloogiline areng, alates interneti sünnist kuni sotsiaalmeedia tekkeni, on kvalitatiivselt muutnud kirjanduse olemust – see ei ole ainult jõudnud üha suurema hulga inimesteni, vaid muutnud ka üha suurema osa lugejatest ka kirjutajateks-kirjanikeks.
6. Kõige olulisem muutus seejuures on kirjutatud sõna demokratiseerumine – see pole enam õpetatud eliidi privileeg, mida on ajalooliselt kaitsnud ligipääs levikanalitele, rääkimata seadustatud või vaikivast tsensuurist.
7. Tehisaru ilmumisega toimuvad muutused on veelgi põhimõttelisemad – kaovad piirid öeldud ja kirjutatud sõna vahel ning eri keeltes sõnade vahel.
8. Ja mis vahest kõige olulisem – kirjutamiseks pole enam inimest vaja.
9. See ei ole enam kirjanduse muutumine ajas – see on plahvatus.
10. Kas sõna on saanud vabaks?

15
25
20
25
15
25

Taevatähtedest eesti kirjatähtedeks

Laurits Leedjärv

TÜ Tartu observatooriumi kaksiktähtede kaasprofessor

Tänu eesti keele omapärale on tähed nii taevas kui ka raamatus. Kirjatähed aitavad taevatähti seletada. Eesti keeles on tähelepanekuid taevastest asjadest trükitud ligi 400 aastat. Heinrich Stahl 1637. aastal ilmunud raamatus „Anführung zu der Estnischen Sprach” leiduvad eestikeelsed kuufaaside nimetused ja sõna *täht* kujul *techt*. Eestikeelset astronoomilist sõnavara arendasid 17. sajandil ka mitmed teised baltisaksa õpetlased. 18. sajandil hakkasid laiemasse kasutusse jõudma kalendrid ning 19. sajandil lisandusid neile eestikeelsed kooliõpikud (Georg Gottfried Marpurgi „Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis” (1805), Carl Robert Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat” (I osa 1867, II osa 1875, III osa 1876) jt). Laiemale lugejaskonnale mõeldud kirjavaraast väärib eriti märkimist Friedrich Reinhold Kreutzwaldi toimetamisel 1848.–1849. aastal ilmunud „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on”. 19. sajandi lõpul võtab Eesti rahvastronoomia ammendavalt kokku Jakob Hurda „Eesti astronoomia” (1899).

20. sajandi alguseni avaldasid eestikeelset astronoomilist kirjandust peamiselt kirjanikud ja muud kultuuritegelased. Eesti rahvusest professionaalsete astronoomide kogukond hakkas kujunema pärast eestikeelse Tartu Ülikooli avamist 1919. aastal. Tartu tähetorni juhataja Taavet Rootsmäe arendas oluliselt eestikeelset astronoomilist sõnavara ning avaldas mitmeid raamatuid, eriti kooliõpikuid, viimaseid koostöös Juhan Langiga. 1923. aasta lõpul hakkas ilmuma „Tähetorni kalender”, mida trükiti 100 aasta jooksul 100 väljaannet. Alates 2025. aastast ilmub see vaid elektrooniliselt. 1964. aastal avati uus observatoorium Tõraveres. 60 aasta jooksul on observatooriumis töötanud teadlased avaldanud vähemalt 40 laiale avalikkusele mõeldud eestikeelset raamatut (suuremat osa neist võib näha kuni 24. aprillini 2025 Tartu Ülikooli raamatukogu 3. korruse trepigaleriis avatud näitusel). Need raamatud võib teema järgi jagada tinglikult kolmeks: 1) tähed ja muud taevased asjad; 2) ilma ja maakeraga seonduv; 3) kõik muu, mis jääb eelnimetatute piirimaile või äärealadele. Eriti väärikal kohal on kolm „Eesti mõtteloo” sarjas ilmunud astronoomide raamatut: Ernst Öpiku „Meie kosmiline saatatus” (2004), Jaan Einasto „Tumeda aine lugu” (2006) ja Laurits Leedjärve „Rännakud kõiksuses” (2020).

Siinsesse käsitlusse ei mahu arvukad eesti keelde tõlgitud astronoomiaalased raamatud. Tuues paralleeli 19. sajandiga, tuleks ära märkida, et vähemalt üks kirjanik on ka 21. sajandil avaldanud populaarteadusliku raamatu, mis on teaduslikult täpne ja naudinguiga loetav: Jaan Kaplinski „Teispool sinist taevast” (2009, 2. tr 2021).

15
25
20
25
15
25

Esimene Eesti kaart

Taavi Pae

TÜ Eesti geograafia kaasprofessor

Ettekandes vaatlen eesti keele osa ajaloolistel kaartidel ning vastan küsimustele, milline on esimene eestikeelne kaart, millal trükiti esimene gloobus ja koostati esimene atlas. Samuti käsitlen, millal koostati esimene kaart, mis kujutas Eestit tänapäevastes piirides.

Juubelid lähtuvad tavaliselt mingist tähtsast ajalisest verstepostist. Pooletuhande aasta tagant on andmeid esimesest eestikeelsest raamatust. Trükituna võis eesti keel olemas olla juba varem, käsikirjaliselt aga kindlasti. Näiteks teame eestikeelseid lauseid Henriku Liivimaa kroonikast ja sõnu Skandinaavia ruunikividel, kus sageli märgiti kohanimesid. Just kohanimed on üks varasemaid eesti keele kirjalikke kihistusi. Kohanimede kaudu jõuame kaartideni, sest kaardid koosnevad enamasti taustast ja kohanimekihist. Kuigi esimesed üldgeograafilised kaardid valmistati mujal, olid neil kohanimede kaudu olemas eestikeelsed elemendid, kui need kaardid hõlmasid Eesti ala.

Antiigis ja keskajal lõppes kartograafiline teadmine maailmast enamasti Eestiga samal laiuskraadil, põhjapoolsete alade kohta valitses teadmatust. 16. sajandil algas kartograafia võidukäik ning kaartidele ilmus järjest rohkem eesti toponüüme, kuigi sageli saksa-keelses variandis (nt Reval, mitte Tallinn). Eesti ala kujutamisel on oluline 1539. aastal ilmunud Olaus Magnuse kaart, samuti 1573. aasta Johannes Portantiuse Liivimaa kaart, mis on trükitud ilmunuist vanim säilinud Liivimaa erikaart. Sellel kaardil on esitatud juba umbes poolsada kohanime. Sellest ajast alates kujutati Eestit järjest täpsemalt ja üksik-osalikumalt kui Vana-Liivimaa osa.

18. sajandil muutus tavaliseks, et Eesti ala oli kaartidel kujutatud osana Vene tsaaririigi Läänemere kubermangudest. Samal ajal ilmus siiski ka eraldi kubermangukaarte, mille puhul oli eestlaste eluala jaotunud kahe eri kubermangu vahel. 18. sajandi lõpus sai Eesti kartograafia ajaloos tähtsa koha Ludwig August Mellini koostatud atlas. Kuigi ka selles lähtuti Vana-Liivimaa piiridest, olid kaardid esitatud maakondade kaupa, võimaldades kokku panna Eestit kujutava ala üsna tänapäevastes piirides. Mellini kaartidel on oluline omadus: mitmed loodusobjektid on esitatud vaid eestikeelsena (nt Kikkeperre Soo) ning suuremate linnade nimed nii eesti- kui ka saksa-keelses variandis.

Eestikeelse kartograafia algust seostatakse tavaliselt kooligeograafiaga. 1849. aastal ilmus esimene maateaduse õpik, kuid selles polnud kartograafilist lisamaterjali. 1854. aastal ilmus teine geograafiaõpik „Keographwi, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest”, mille juurde kuulus kaart „Eüropa ja Palästina”, mille koostas pastor Moritz Georg Kauzmann. Seda kaarti peetakse sageli esimeseks eestikeelseks kartograafiliseks teoseks, see sisaldab ligi pooltuhat eestikeelestatud toponüümi.

Siiski võib eestikeelse kartograafia algust otsida varasemast ajast. 1838. aastal ilmus lõunaestikeelne „Tarto- ja Wörro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1839”, mille lisana avaldati Liivimaa kubermangu kaart, mida võiks pidada esimeseks täielikult eestikeelseks trükitud kaardiks. Selle kaardi eripära on mitme kohanime lõpus lõunaestiline liide *-liin* (nt Kurrasare-liin, Habsalo-liin), mis viitab sellele, et see on hoopis lõunaestikeelne

kaart – ühtlasi on see esimene ja seni ainus teadaolev lõunaeestikeelne kaart. Kaardi koostamisel võis olla eeskujuks 1836. aastal ilmunud Carl Gottlieb Rückeri Liivimaa üldkaart.

1859. aastal jõuti esimese eestikeelse atlaseni „Maa-kaardi-ramat, kus sees 16 Maa Kaarti”, milles oli umbes 1800 eestikeelestatud kohanime. Paljude maailma kohanime õigekirjatraditsioonid said alguse just sellest õppevahendist. 1879. aastal valmis esimene eestikeelne gloobus, millest on säilinud vaid üks eksemplar, mida hoitakse Eesti Rahva Muuseumis.

Millal aga ilmus kaart, mis kujutas selgelt ainult eestlastega asustatud ala? 1906. aastal lisati Carl Robert Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” 15. trükile (toimetanud Peeter Org) esmakordselt eestikeelne Eesti kaart, mille kujundus meenutab tänapäevast. See trükk jäi legendaarsele kooliraamatule aga viimaseks.

1918. aastal ilmus Johannes Leopold Jürgensi koostatud kaart „Eestlaste maa – põhjapoolne ja lõunapoolne osa”, mis kujutas esmakordselt tervikuna eestlaste asuala. Järgmisel aastal ilmus juba terve rida Eesti kaarte, mis lähtusid eestlaste asualast. Kuigi piire polnud ametlikult määratud ei Läti ega Venemaaga, joonistati need sageli vaba käega, lähtudes Eesti iseseisvuse manifestis toodud piirikirjeldusest.

15
25
20
25
15
25

Paber kui Eesti trükikunsti algusaegade vaikne tunnistaja

Anu Lepp

Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakond

Trükikunsti ajaloo, trükkimise kui protsessi ja trükise kui informatsioonilise artefakti elukaare ning selle materiaalse poole uurimine on olnud teoste sisu uurimisega võrdväärne juba pikka aega. Viimastel kümnenditel on mänginud oma rolli digiteerimise võidukäik, mis on muutnud suured andmehulgad lihtsalt kättesaadavaks ja võrreldavaks ning analüütiliste bibliograafiate koostamine on omandanud seninägematu kvantiteedi ja kvaliteedi. Kuid seejuures piirduakse enamasti informatsiooni selle osaga, mis on palja silmaga näha. Digiteeritud kujutis annab küll võimaluse saada teosest või dokumendist esmane üldmulje, lugeda selle sisu, analüüsida selle vormi, kuid selle kaudu ei saa pea mingit infot paberi kohta. Arvestades, et mis tahes dokumendi sünnil on eesmärk, meetod ja kasutada olnud materiaalsed vahendid alati omavahel seotud ning see kombinatsioon ei ole enamasti juhuslik, on selge, et paberi uurimine annab väärtuslikku lisateavet selle sünnihetke konteksti kohta.

17. sajandi esimesel poolel siinmail loodud esimeste trükikodade ja neis väljaantud trükiste kohta teatakse praeguseks juba päris palju. Nii Rootsi-aegse Tallinna gümnaasiumi kui ka Tartu ülikooli trükikoja tegevusest on valminud põhjalikud ülevaated, neist viimased ja kõige mahukamad vastavalt Martin Klökeri¹ ja Ene-Lille Jaanson² sulest, mõlemad sisaldavad ka trükiste bibliograafiat. Muidugi ei ole need sündinud tühjale kohale, vaid hõlmavad paljude eelnevate uurijate aastatepikkust tööd. Samas on üks aspekt jäänud pea alati tähelepanuta: trükistes kasutatud paber. Milline see oli? Kust ja kuidas seda hangiti?

Raamat oli enamjaolt igapäevane tarbeese, mille elukaar võib olla olnud väga kirju ja ettearvamatu. Seetõttu on tavaline, et varastest trükiteerimise ajast on tänapäevani säilinud vaid mõni protsent ehk heal juhul paar-kolm eksemplari, needki laiali eri mäluasutustes. See on peamine põhjus, miks sellistes trükistes kasutatud paberi uurimisel on oluliste tulemuste saavutamine keerukas, nõuab aega, kannatust ja sageli ka õnne.

Käsitsi toodetud kaltsupaberis sisalduv informatsioon jõuab uurijateni vesimärkidenä, ahel- ja ribijoontena, paberi paksuse ja formaadina ning lõpuks paberimassi

¹ Martin Klöker, *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1: Darstellung; Teil 2: Bibliographien der Revaler Literatur: Drucke von den Anfängen bis 1657. (Frühe Neuzeit 112/1–2.)* Tübingen: Niemeyer, 2005. Esimese osa tõlge eesti keelde: Martin Klöker, *Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine*. Tlk Kristi Viiding, toim Katre Kaju. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014.

² Ene-Lille Jaanson, *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.

koostisena. 17. sajandiks oli paber muutunud laialdaseks tootmis- ja kaubandusartikliks. Seda müüdi ja hangiti mitme vahendaja ning eri riikide kaudu. Parema mainega tootjate vesimärke kopeeriti nii stiilis kui ka sümboolikas, kuna see lisas kaubale usaldusväärset ning tagas paremaid müügitulemusi. Sellises andmehulgas orienteerumiseks on üliolulised uurijate koostöö ja nendevaheline kontakt ning avalikult ligipääsetavad andmekogud.

Raamatuajaloolased on renessansiaegse trüki- ja kirjastamisajaloo põhjal välja toonud õukondade ja ülikoolide viljastava rolli kirjastamisäri tekke ja kasvu juures, kus eduka äritegevuse tagamiseks otsisid trükkalid endale patrooni või tegutsesid sümbioosis ülikoolide, kohtute ja teiste pideva tellimuste voo tagavate institutsioonidega. Sellesse skeemi sobituvad hästi Tartu *Academia Gustaviana* trükikoda (1632) ja Tallinna gümnaasiumi trükikoda (1634), mis mõlemad olid seotud haridusasutuse vajaduste täitmisega, seejuures Tartu ülikooli trükikoda pea täiel määral. Tartu ülikooli trükikoja eesmärk oli sarnaselt teiste akadeemiliste trükiasutustega professorite ja üliõpilaste tööde ning ametlike publikatsioonide paljundamine. Trükikoja sisseseade hankija ja selle omanik oli ülikool ning personali palkas ülikooli senat. Erinevalt Tartust oli Tallinna trükikoda eraettevõtte ja selle sisustus kuulus trükkalile, kes võis kohustuslike tööde kõrval ka ise kirjastada ja trükkida, täita teiste kirjastajate tellimusi ning oma toodangut müüa. Linna ja gümnaasiumiga oli ta seotud lepingute kaudu ja seetõttu oli esmajoonel kohustatud täitma nende tellimusi.

Martin Klöker on välja toonud, et Tallinna trükised olid parema üldkvaliteediga kui Tartu omad, tuues põhjuseks just selle, et Tallinnas andis trükikojale ruumi linn, Tartus oli aga trükikoda ülikooli omandis.³ Kui rääkida trükitehnilisest kvaliteedist, siis võib sellega täielikult nõustuda: Tallinna trükiste kiri oli selgem, read ühtlasemad ja sirgemad, trükitüübid tunduvad uuemad, st puudub nende kulumisega kaasnev hägusus. Trükiste üldkvaliteedi juures ei tohi aga jätta tähelepanuta trükistes kasutatud paberit.

Academia Gustaviana trükikoja algusaastate trükised olid ajastule mitteomaselt, kuid seevastu toonasele (1632–1635) trükkalile-kirjastajale Jakob Beckerile iseloomulikult dekoratiivsed. Becker kasutas tüüpilisi, Rootsisis ja Saksamaal laialt levinud trükitüüpe, rohkelt kaunistuselemente ja kujundusvõtteid, kombineerides neid omavahel. Trükistes kasutatud paber oli seevastu üpris ühetaoline. Lõviosa väljaannetest oli trükitud ühele ja samale või siis samasuguste omadustega paberipartiile, millele viitab sama motiiviga vesimärk. Seejuures võib arvata, et see paber polnud hinna poolest kõige odavam ning selle kogused võivad viidata Beckeri soodsatele ärikontaktidele paberitootjate või müüjatega. Pärast seda, kui Becker taandus trükikoja juhtimisest, muutus Tartu trükiste väljanägemine küll tagasihoidlikumaks, kuid samal ajal oluliselt diferentseeritumaks, ka paberi osas.

Tallinnasse esimeseks trükkaliks tulnud Christoph Reusneri ajal (1634–1637) ilmunud trükiste välimuses on tuntavad samuti Saksa ja Rootsi mõjud: kasutatud on fraktuurkirja (saksa, eesti ja rootsi keel) ja antiikva (ladina keel) sümbioosi, olemas olid nii murde kui ka kreeka tähetüübid ja noodikirjad. Mitmed dekoratiivelemendid sarnanevad Stockholmis ja Uppsalas, aga ka Tartus ja Riias kasutusel olnud motiividega. Nende

³ Martin Klöker, Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657), lk 290.

elementide kombineerimise ja kasutamise stiil on pigem tagasihoidlik ja väljapeetud (eriti Jacob Beckeri trükistega võrreldes). Tallinna trükistes olevate vesimärkide uurimine on alles algusjärgus, kuid juba esmase pilgu alusel saab väita, et paber nende jaoks oli pärit mujalt, kui samal ajal Tartus Jacob Beckeri väljaantud trükiste puhul. Paberi kvaliteet ei olnud kindlasti parem kui Tartus, paber on hallikam ja pilvisem, tundub õhem ja ebaühtlasem. Rohkelt esineb ka ilma vesimärgita paberit, aga see võib tuleneda väikesemahuliste kvart- või oktaavformaadis juhutrükiste suurest osakaalust toodangus, kus paberilehe kokkumurdumisel sattus vesimärk vaid osadesse eksemplaridesse.

See kõik viitab selgelt sellele, et paberi hankimine sõltus otseselt trükkaliskirjastajast, tema isiklikest eelistustest ja ärielistest kontaktidest, mis olid ilmselt välja kujunenud juba enne Eestisse saabumist. Kas paberi valik sõltus ka trükise sisust või tellija soovidest, sellele on praeguses uurimisseisus veel keeruline kindlalt vastata, teha võib vaid oletusi.

15
25
20
25
15
25

Ladumismasinad trükipärandi osana ja nende tähendus digitaalses tulevikus

Danila Rygovskiy

TÜ etnoloogia teadur,

TYPA trüki- ja paberikunstikeskuse peavarahoidja

Meediafilosoof Marshall McLuhan omistas trükipressi ja üldse trükitehnoloogia tekkimisele erilise tähtsuse inimkonna ajaloos. Ta nentis, et tehnoloogiad ei ole lihtsalt teabe kandjad või selle edastajad, vaid „inimese laiendused” (ingl *extensions of a man*), ning paljud neist põhjustavad fundamentaalseid muutusi inimese psühholoogias, käitumises ja kultuuris.¹ McLuhani filosoofias on oluline väide, et trükipressi tulekuga kaasnenud ühiskondlikud muutused möödusid märkamatuks, kuid avaldasid tohutut mõju: „Sotsiaalsest vaatenurgast tõi inimese tüpograafiline laiendus kaasa natsionalismi, industrialismi, massiturud ja üldise kirjaoskuse hariduses; [---] trükindus vabastas suuri psüühilisi ja sotsiaalseid energiasid [---], murdes indiviidi välja traditsioonilisest grupist, pakkudes samal ajal mudelit, kuidas lisada üksikisikule individuaalsust massilises võimuaglomeratsioonis.”²

Trükitehnoloogia ajaloos on ka teisi leiutisi, mis pole sugugi vähem olulised kui Gutenbergi trükipress. Sealhulgas võib mainida erinevaid ladumissüsteeme (nt Linotype, Monotype, Typograph jm), mille tekkimine 19. sajandi lõpus osutus tõeliseks läbimurdeks trükinduses, tehes eelkõige raamatute ja ajalehtede väljaandmise palju odavamaks, kiiremaks ja täpsemaks. Kõik need süsteemid põhinesid kuumvalu tehnoloogial (trükiridu või trükitähti valati sulatatud tinast). Iga ladumissüsteemi arenemise taga seisis suure korporatsioonid, kes tootsid masinaid, müüsid neid üle maailma ja andsid tehnilist nõu. Lisaks sellele pakkusid nad trükikodadele erinevaid kirjatüüpe. Nende tegevuste tulemusena on taaselustatud paljud käsitrükipressi ajastu kirjatüübid. Ekspansiivsed ladumissüsteemide ettevõtted püüdsid võita kliente igal pool. Seetõttu rahuldasi nad isegi väikeste keelte, näiteks läti ja eesti keele vajadusi, pakkudes õigete aktsentidega kirju. Ka mitteeuroopalikke graafilisi süsteeme ei jäetud tähelepanuta ja neid võis isegi kohandada mehhaniseeritud ladumise vajadustele, sundides seega kirjasüsteemi reformima, nagu juhtus devanaagari kirja puhul Indias.³ 20. sajandi alguses jõudsid esimesed ladumissüsteemid ka Eestisse.⁴

¹ Vt Marshall McLuhan, Gutenbergi Galaktika. Trükisõnainimese kujunemine. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Toomas Rosin. Tartu: Ilmamaa, 2020, lk 221–227.

² Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill Book, 1965, lk 172.

³ Vaibhav Singh, *Minding the machine: Technological change, typographic resistance and print journalism in pre-independence India*. – Südasien-Chronik. South Asia Chronicle 2021, kd 11, lk 121–140.

⁴ Artur Devis, *Mälestusi ligi 40-aastasest trükitehnikast*. – Kümme aastat. 1928–1938. Graafikatööstuse juhtide ühing „Poligraaf”. Tallinn: Riigi Trükikoda, 1938, lk 61.

Esimese eduka laduri leiutajaks oli Saksamaalt USA-sse välja rännanud insener Ottmar Mergenthaler, kes patenteeris 1866. aastal Linotype'i süsteemi. Linotype oli võimeline automaatselt teksti ridade kaupa laduma ja valama ning seejärel valamisel kasutatud matriitsid ära sorteerima. Reavalamise printsiibil töötasid ka teised ladumissüsteemid: USA Intertype, Kanada Monoline ja Saksamaal toodetud Typograph. Ameeriklasest leiutaja Tolbert Lanstoni loodud Monotype valas metallist tähti, vahematerjale ja kirjavahemärke ükshaaval, kuid siiski samas järjekorras nagu tekstis. Tehnikaajaloolase John Thompsoni sõnul „masinladumine on teinud rohkem üldhariduse edendamiseks kui ükski teine tegur alates trükikunsti loomisest”.⁵ Seega on tehnoloogilised uuendused suurendanud trükikunsti tähendust sotsiaalsete muutuste vahendajana, näiteks ajalehete trükkimise kaudu.

Selles suhtes võib masinladumist käsitleda „inimese laiendusena”, mis kannab oma sõnumit ühiskonda ja muudab seda oma agentsuse kaudu. Aga mis sõnum see oli? Ja mida muutis see ühiskonnas? Kui rotatsioonipresside ja hiljem mehhaniseeritud ladumise kasutuselevõtt tõi kaasa tolle aja kohta enneolematu kiiruse trükkimises, tekitas see ka Arts and Crafts'i ('kunst ja käsitöö') nime all tuntud vastuliikumise, mis kaitses vanemat käsipressi rakendamist, et luua väikese tiraažiga, kuid peenelt kujundatud raamatuid.⁶ Eestis oli see liikumine Noor-Eesti kirjastusel raamatute kujunduse esteetiliselt inspireerivaks.⁷ Võib öelda, et trükanduses on tekkinud lõhe kahe peamise praktilise tegevuse mõiste vahel: *tööstuslikud oskused* (ingl *industrial skills*) ja *töölased teadmised* (ingl *working knowledge*). Mõlemad terminid kirjeldavad praktilisi teadmisi ja omandatud kehalist võimekust, mis asuvad tööstusruumi sotsiaalses ja tehnoloogilises keskkonnas, tulenevad sellest ja on sellega olemuslikult seotud.⁸ Esimene mõiste erineb teisest selle poolest, et see eeldab kitsast spetsialiseerumist, ranget juhiste järgimist, mille tulemusel jäävad tööstusliku operatori pädevusest väljapoole otseselt tema tööülesannetesse mitte puutuvad toimingud ja protsessid.⁹

Eestis tõi ladumismasinate ilmumine kaasa trükikodade hierarhilise jaotuse: tooni andsid need ettevõtted (nt Ühiselu, Vaba Maa, Postimees, Loodus jne), millel oli õnnestunud sellised masinad hankida, millest said pigem mitmekülgsed trükikäitised kui lihtsad trükikojad. Seejuures osutus käsiladumine esteetiliselt ideaaliks, millega masinladuja

⁵ John S. Thompson, *History of Composing Machines: A Complete Record of the Art of Composing Type by Machinery*. Chicago: The Inland Printer Company, 1904, lk 1.

⁶ Joseph Blumenthal, *Art of the Printed Book, 1455–1955: Masterpieces of Typography through Five Centuries from the Collections of the Pierpont Morgan Library*. New York: Pierpont Morgan Library, 1973, lk 34–38; David Jury, *Letterpress: The Allure of the Handmade*. Mies: RotoVision, 2004, lk 14.

⁷ Friedrich Puksov, *Raamat ja tema sõbrad. Pilte raamatu ja kirja ajaloost, raamatu tehnikast ning raamatuharrastusest*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934, lk 96.

⁸ Daniel Schneider, *Wood Type Archaeology: An Inquiry into Worker Skill in Wood Printing Type Manufacture*. Master's Thesis, Michigan Technological University, 2015, lk 14 (<https://doi.org/10.37099/mtu.dc.etsd/1007>).

⁹ Douglas Harper, *Working Knowledge: Skill and Community in a Small Shop*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1987, lk 21–24.

pidi võrdsustuma.¹⁰ Arvati, et masinaladuja peaks teadma käsitsi trükkimise põhitõdesid, kuigi praktikas seda sageli eirati: „Mõned trükikoja omanikud on, kasuahnusest aetud, hakkanud massiliselt ettevalmistama masinaladujaid. Kuigi maksev määrus ütleb, et **masinaladujaks võib õppida ainult see, kes on omandanud käsiladuja kutse** [---]. Tööle kutsutakse mõni töötu inimene, määratakse temale palka mõni kroon nädalas, vahest isegi tasuta ja nii õpetatakse tema masinaladujaks, olgugi, et inimesel pole aimugi trükistööst.”¹¹

Tehnoloogia keerukus suurendas ka elukutse valiku moraalselt raskust.¹² Masinaladuja elukutse tähendas teatud karjääripiiranguid: „Kes ladumismasinale üle läheb, loobub kõigest sellest huvitavast, mitmekülgsest raamatutrükikunsti üldtööst ja jääb püsima ainult ühe tema osakese juure” ning masinaladujaks peaks õppima „see, kellel on huvi ja armastus masina vastu”.¹³

Ladumissüsteemide hulgast eristub Monotype'i täheladumis- ja valamissüsteem, mida peeti parimaks raamatulao jaoks ja mille „ladu ei erine sugugi käsilaost”.¹⁴ Monotype oli Eestis üsna haruldane, aga tähtis nähtus. Esimene monotüüp soetati Riigi Trükikotta 1924. aastal, hiljem toodi masinaid juurde. Selles trükikojas ilmusid peamiselt teatmikud, teabetabelid, kataloogid ja harvem raamatud. Selles mõttes mängisid Riigi Trükikoja monotüübid omamoodi „interneti” rolli, kuna nende funktsioon oli teatmematerjali kiirema leviku tagamine. Monotüübil laotud trükiseid võib ära tunda Monotype'i korporatsioonis kujundatud kirjatüüpide järgi, mis tol ajal olid Bodoni, Garamond,¹⁵ Modern ja Plantin.¹⁶ Riigi Trükikoja Monotype'i masinate saatus peale Teist maailmasõda ei ole teada.

Hiljem, 1960. aastate algusest leidub veel üks monotüübi masin Tartus, H. Heide-
manni nimelises trükikojas. Inglise päritoluga masina ilmumine Tartusse sel perioodil tekitab palju küsimusi, eriti arvestades, et Leningradis toodeti vene monotüübi kloone alates 1947. aastast. Samal ajal asendati tasapisi kõik sõjaeelsed Eesti linotüübid ja muud ladumisaparaadid nende ärakulumise tõttu sarnaste nõukogude päritolu masinatega. Kuigi nõukogude ajal kasutatud monotüübi kirjatüübid ei olnud teadaolevalt avaldatud eraldi trükisena, võib TYPA trüki- ja paberikunstikeskuse kogudes säilinud matriitside

¹⁰ R. M., Raamat trükitootena. – Trükitehnika 1937, nr 4, lk 104–106; Paul Truupere, Meie raamatuist kui trükiseist. – Trükitehnika 1938, nr 3, lk 65–69; Y., Kas masinaladu on ilusa raamatu kiri? – Trükitehnika 1938, nr 2, lk 48–50.

¹¹ Masinaladujate küsimus. – Trükitooline 1935, nr 6, lk 73; tsitaadis minu rõhutuse – D. R.

¹² Laurent Thévenot, Which road to follow? The moral complexity of an 'equipped' humanity. – Complexities: Social Studies of Knowledge Practices. Toim Law John, Mol Annemarie. Durham–London: Duke University Press, 2002, lk 53–87.

¹³ Aleksander Mutli, Ladumismasinatest, masinaladujatest ja -õpilastest. – Eesti Graafika 1923, nr 3, lk 41–42.

¹⁴ Y., Kas masinaladu on ilusa raamatu kiri?, lk 49.

¹⁵ Bodoni ja Garamond olid taaselustatud mitme kirjakoja poolt, sealhulgas kasutati Linotype'i Bodonit ja Linotype'i ja Intertype'i Garamondit ja Typographi Bodonit. Suure tõenäosusega Riigi Trükikoja kataloogis ilmunud Bodoni ja Garamondi proovid olid Monotype'i korporatsiooni toodang.

¹⁶ Kirjade proovid. Riigi Trükikoda. Tallinn: [Riigi Trükikoda], 1935.

ja Monotype'i kataloogis tehtud märkuste põhjal järeltada, et Inglismaalt telliti Tartu trükikotta selliseid kirjatüüpe nagu Bembo, Garamond, Gill Sans (k.a kirillitsas) ja Times New Roman (ainult kirillitsas).

Tänapäeval leidub ladumismasinaid peamiselt muuseumides ja üksikutes kunstistuudiotēs. Ehkki trükinduses enam masinladumist ei kasutata, on siiani kunstnikke ja teisi huvilisi, kes tahavad vanu oskusi ja teadmisi säilitada või taaslustada. Seda olukorda võib võrrelda kunsti ja käsitöö vooluga. Kas saab ka nentida, et kui tehnoloogia kaotab oma tööstusliku ja kaubandusliku tähtsuse, siis on see kunsti alus?

Käsiladu osutus paindlikumaks kui tehniliselt keeruline masinladu. Ilmselt oli masinladumine voolava ehk paindliku tehnoloogia mõistest (ingl *fluid technology*)¹⁷ kaugel, sest see oli oma tootjatest sõltuvuses. Iseseisvalt on üsna keeruline masinladumist selgeks õppida, eriti kui masin vajab remonti. Osade varud ei täiene enam ja seetõttu on piiratud. Seda huvitavam on jälgida katseid vanu teadmisi taaslustada, mida võib nimetada tööstuslikuks arheoloogiaks. Tööstuslik arheoloogia meenutab varem katsetatud trükinduse arheoloogiat.¹⁸ Sel juhul aga ei otsita trükindusega seotud leide mullast kaevamiste käigus, vaid muuseumi riiulitel vedelevatest karpidest ja trükistest.

Masinlao peamine pärand on kahtlemata omapärased kirjatüübid, millest paljudest tehti digitaalne kujud. Ei tohiks ka unustada, et monotüüp kujutab endast „väikest” kirjakoda: masinal valatud tähti on võimalik kasutada käsilaos, asendades nendega vanu pärimustähti.

Projekti KUM-LU17 „Masinlao kunstiline taasavastamine” on rahastatud Kultuuriministeeriumi kultuuri- ja loomevaldkondade loovuurimuse meetmest.

¹⁷ Marianne de Laet, Annemarie Mol, The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a fluid technology. – Social Studies of Science 2000, kd 30, nr 2, lk 225–263 (<https://doi.org/10.1177/030631200030002002>).

¹⁸ Vt Hans Treumann, Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 22–32.

„... mis kui vägev merelaine ...” (Gustav Suits)

Eesti luuleloo arhitektuaalne dünaamika

Arne Merilai

TÜ eesti kirjanduse professor

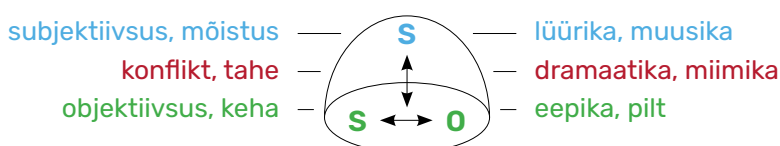
1. Pealkirjas väljendatud lainetuse mõte on mul vana. Nüüd, raamatuaasta tõttu, tundus kohane seda ideed tutvustada ja pisut värskendada. Juba ennemuistsel aal, oma väitekirjas „Eesti ballaad 1900–1940” (TÜK 1991) avastasin lüüriliste ja lüroepiliste aegade rütmilise vaheldumise korrapära, mida võib üldistada kogu eesti luuleloole.
2. Lainetamine lähtub lüroepilise luule sünteetilisest olemusest, mis liidab dramaatilise dialoogilise konflikti, eepilise kirjelduse-jutustuse ning lüürilise tunde- ja mõtteväljenduse ühtsesse tervikusse. Et dramatismi kujutada, läheb tarvis konfliktset lugu, mille edastamine paisutab teksti lüürilise luuletusega võrreldes mahult mitu korda pikemaks. Selle sünteesi tulemusel hakkab eesti luuleloos pulseerima vertikaalne dünaamika, kus pikemate tekstide ehk poemi- ja ballaadipärase luule ajad hakkavad vahelduma lüürilisemate ja lühemate tekstide perioodidega. Nagu süda lööks: kord paisub, siis tõmbub kokku. Muidugi ei ole see mustvalge skeem, sest läbipõimumisi on alati, aga tendentsid on ilmekad.
3. Ballaadipärane sümbioos esindab uusaegse kirjanduse arhitektuaalset tuuma. Sünteetilised tekstid on arhitektuaalselt koondunud. Objektiivset välisilma kujutav eepika seotakse subjektiivse siseilma väljendamisega, nende diferentsi ja ringliklust kannab aga dramaatiline süvakonflikt. Kuid analüütilisel hajumisel liigutakse liikide iseseisvumise poole, mis luules väljendub jutustamisest eemalduva lüürika viljelemises. Üheski tekstis ei puudu kunagi eepiline, dramaatiline ja lüüriline alge, aga need kolmandikud ei ole alati tasakaalus, mis iseloomustab vaid lüroepikat. Mõni Goethest, Hegelist ja Genette’ist inspireeritud skeem võiks olla siinkohal illuminatiivne.
4. Näituseks goethelik-hegellik poesia ürgembrüo (*Ur-ei, Totalität der Künste*) struktuuripilt, mille ma leiutasin juba doktoritöös. Olen selle kepphobuse turjal läbi kogu karjääri ratsutanud.

Ballaadipärane arhitektuaalsus

I EEPIKA (sünkretism)

II LÜRO-EEPIKA

- Luuleloo lainetavaid seaduspärasid – ehk pikkade luuletuste ajastute vaheldumine lühemate luuletuste ajastutega – saab kvantitatiivselt ja statistiliselt kirjeldada, mida on digiajastul hakatud nimetama kauglugemiseks (ingl *distant reading*). Meetrika-uurija Jaak Põldmäe, „Eesti värsiõpetuse” (1978) autor, näitas hääd eeskujut, sain tema tabelitest selle visiooni jaoks tuge. Kauglugemisel ei tõlgendata kirjandust kui sõnakunsti, vaid tehakse evolutsioonilisi üldistusi suurte tekstikorpuste mõõdetavate andmete alusel. See on matemaatiline ja teaduslik tegevus, ei ole subjektiivne tõlgendamine. Paraku ei ütle see midagi sõnakunsteoste esteetilise kvaliteedi kohta, kuigi võib sellekski objektiivseid andmeid pakkuda.
- Sageli ilmneb lüroepika perioodil korrelatsioon ühiskondliku kriisiajastuga, mis tundub loomulik: üks siis tulvabki ellu ja kunsti rohkem dramatismi ja traagikat, mis võimendab selle esitamise tingimust – eepikat. Aga see võib sõltuda ka vahelduvatest moodidest, mis ei peegelda üksüheselt ühiskonna kriise. See ei ole majandava baasi ja vaimse päälisehituse vulgaarmarksistlik suhe, aga seost siiski on. Luule on tundlik asi ja Marie Under isegi ennetas suurt depressiooni, mis New Yorgi börsikrahhi Eestisse kandis; ta nägi seega juba pankrottide ja supiköövide mureaega ette.
- Suure laine mudelnäide on 1920.–1930. aastate vahetus, mil eesti kirjanduses avaldus võimas lüroepikatsunami. Paralleeliks maailmakirjandusest võib tuua romantismi algaegade kümnete suurte autorite n-ö ballaadiaastad, alustades Goethest ja Schillerist või „Kalevipoja”-eelsest Kreutzwaldist. Eesti lüroepikaloo tuumteos on muidugi Marie Underi „Õnnevarjutus” (1929). Tema ümber koonduvad samasse lainsse Villem Ridala, Henrik Visnapuu, Hendrik Adamson, Julius Oengo, Jaan Kärner, proosaballaadide ehk surmava Erose novellidega ka Aino Kallas.
- Lüroepiliste laineharjade ja -nõgude voogamist ilmutab hästi Jaak Põldmäe väitekirjast laenatud *wabariigi*-aegsete lüüriiliste luuletuste keskmise pikkuse tabel.

LÜROEPIKALAIN 1925–1933

Lüüriiliste luuletuste keskmine pikkus 1917–1939 Jaak Põldmäe järgi

Aeg	Üldine keskmine	SR VS	Muud VS	Jamb	Trohheus	Kaksikmööddud	Kolmikmööddud	Logaööd	Polümeetria
1917–1918	18	18	23	16	24	17	18	15	26
1919–1924	22	21	26	21	20	21	19	17	23
1925–1929	31	30	33	29	32	30	30	26	31
1930–1933	30	29	31	26	32	29	31	23	37
1934–1939	26	25	28	23	27	25	26	16	29

Jaak Põldmäe, Eesti värsisüsteemid ja silbilis-rõhulise värsisüsteemi arengujooni XX sajandil. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. 1. kd. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1971, lk 211, tabel XV. [Käsikiri.]

Näeme, kuidas aastatel 1917–1918 olid lüüriilised luuletused keskmiselt ühe neliku võrra sonettidest pikemad, 1919–1922 juba kahe katraani võrra. Aastatel 1925–1933 aga söötsid need juba täitsa katusele, ületades paari värSIGA kahe soneti mahu (mis oleks 2 × 14 ehk 28 värssi). Edaspidi hakkas see tasapisi langema, aga ka 1930. aastate

lõpus oli arbujaliku lüürika kõrval paralleelselt jälgitav lüroepilise luule suur osakaal; selline madalam lainehari, aga ikkagi tõusuga.

Konks on selles, et Põldmäe ei kaasanud oma kauglugevasse statistikasse lüroepilist luulet. Kui see ülekaalukas pool juurde liita, siis hüppaks tabeli keskosa Manhattani moodi üles. Tekiks mingi Tallinna vanalinna kilukarbiprofiil kõrguvate kirikutornidega keskel. Seega on lüroepiline vajadus eepiliseks paisutuseks ehk lüüriliseks kirjelduseks kaasa vedanud ka n-ö puhta lüürilise eneseväljenduse.

9. Niisiis ei ole eesti luulelugu ühtlane seinavaip, vaid ruumiliselt voolav ja lainetav hoovus. Antoloogia „Eesti ballaad” (2003) saatesõnas visandasin alljärgneva ballaadi-pärase lainetamise. Nii et Eesti lugulaul kahes mõttes: ühe luuleliigi antoloogiana ja mureküllase ajaloolise kulgemisena kui Eesti lugu. Raamatuaasta puhul tundub kena sellele nii žanrilisele, tüpograafilisele kui ka ajaloolisele dünaamikale tähelepanu juhtida.

Lüroepikalained eesti luuleloos

Antoloogia „Eesti ballaad. XVII–XX sajand” (2003) järelsõna järgi

- (0) Rahvaluule lüroepika.
 (1) Lugulaululik eelaeg: Lasnamäe lamburid, Käsu Hans jt; Petersoni hümnid (poeemid); valmid.
 (2) Kreutzwaldi ballaadid, *Kalevipoeg* – lüroepiline eepos.
 (3) Kroonlinna–Koidula; Kreutzwaldi „Lembitu”; ärkamisaja jutulaule.
 (4) Järelärkamisaeg: Jaan Bergmann, Jakob Tamm jt.
 (5) Sajandivahetus, ilmasõda: Karl Eduard Sööt, Ernst Enno, Gustav Suits; Jakob Hurt.
 (6) 1920.–1930. aastate vahetus: Marie Under, Villem Ridala, Henrik Visnapuu, Hendrik Adamson, Artur Adson, Jaan Kärner, Mart Raud, Julius Oengo; Aino Kallas.
 (7) 1930. aastate lõpp: Hendrik Adamson, Henrik Visnapuu, Karl Eduard Sööt; Bernard Kangro, Betti Alver, Heiti Talvik, Kersti Merilaas, August Sang.
 (8) Okupatsioonide reduktsioon: Betti Alver, Kersti Merilaas, Mart Raud, Debora Vaarandi; poeemipära (Juhan Smuul jt).
 (9) 1960. aastate lugulaululisus: Jaan Kross, Ain Kaalep, Paul–Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Mats Traat, Andres Ehin, Hando Runnel, Sass Suumann, Aivo Lõhmus; Arno Vihalemm, Kalju Lepik, Eduard Krants; August Annisti ballaadieepos; J. Randvere, Kalle Eller.
 (10) Metaballaad, pastišš: Jüri Üdi / Juhan Viiding jt.
 (11) Kahvatuv traditsioon, mütopoeetiline fragmentaarsus, parodism: Lehte Hainsalu; Aino Pervik, Mari Vallisoo, Peep Ilmet, Aivo Lõhmus; Kauksi Ülle; Merca, Kivisildnik.
 (12) Lugulaulu hajumine postmodernismis; toimiv arhitekst (L+E+D kooslus prõmmus, räpis jm).

10. Iga lainehari ei pruugi olla nii kõrge, nagu Underi tüviteksti aegu, mis rajas oma õnnevarjutuse kompositsiooni kiriku põhiplaanile: 5 + 5 hukkumise lugu, võrd-selt meeste või naiste süül, ja „Tuudaimimarjad” kui pooleldi õnnelik piibellik ellu-jäämiskunst. Aga Kreutzwald jätab olemuselt sama kõrge laine mulje, mis nakatas ka baltisakslasi, sest romantiline *Sagendichtung* ja hispaaniaalik või gootilik *romancero*

oli siis Saksamaa ja kogu Euroopa suurmood. See oli väga popp meedium ja erutas publikut kõvasti, et nad sellise luuletoodangu eest laatal ja raamatuärides olid nõus maksma. Külamüstik Jakob Tamm ja filoloogiline Jaan Bergmann olid uued kõvad tegijad järelärkamisajal.

11. Uuendusi. Huvitav ülesleidus on ballaadipära napiks fragmentariumiks tihendamine, mis mõjub kui äkiline romanss, jättes endast lühikese lüürilise luuletuse petliku mulje: Karl Eduard Sööt, Ernst Enno, Bernard Kangro, Hando Runnel, Mari Vallisoo, ka Kauksi Ülle on olnud selles meistrid. Need minijutustused on sageli mütopoeetilised. Põnev on, teisalt, ballaadipära ülekasvamine eepiliseks poemiks ja koguni eeposeks: Kreutzwald ise, Ridala eepika koos regivärsievangeeliumiga, Visnapuu värsseepika, Annisti kolmeosaline ballaadiepos, ka Gustav Suitsu „Lapse sünd”, Jaan Kärneri ja Ivar Grünthali värsromaani, hilisem Lehte Hainsalu, käsikirjaline Jaan Kross jt. Ain Kaalep rikastas žanri koguni heksameetriga; „Harala elulugude” autor Mats Traat sidus selle aga epitaafiga. Nõnda ilmusid välja ka vabavärsis lood, kas või Artur Alliksaare „Sidruniballaad”.

1970. aastateks sügenes juurde metaballaad, pealkirjamudeliga „Ballaad sellest ja tollest...”. Seda ei looda enam ainult sisu pärast, vaid ka auväärse kirjandusloolise vormi sekundaarseks harrastamiseks. See võib ositi muutuda humoorikaks või paroodiliseks tegevuseks: Arno Vihalemm, Jüri Üdi jt.

12. Unustuse hõlma. Nüüdseks on ballaadipidu läbi: see on uunikumauto, millega enam sõita ei saa. Kuigi luuletustel ei ole kuskile pääsu nii jutustavast, konfliktsest kritiseerivast kui ka meelt väljendavast algest. Ballaadipärane sisestruktuur ei kao kuskile, aga ei taha võtta enam selle vanažanri selget ilmet. Noor autor võib sellega oma mainet kergesti kahjustada, eriti salmides ja lõppriimis. See žanr sai niisiis valmis ja on taandunud evolutsioonist. See on samuti väga huvitav tulemus. Et miks? Võib oletada, spekuloida. Kuidagi peab see olema postmodernismiga seotud. Eks see ole suurte narratiivide ja valitsevate tõdede ajastu žanr. Pihustatud diskursid ja mitmuslikud tõed ei soosi enam absoluutseid mudeleid. Mingit uut koondumist performatiivses perspektiivis võiks aga senise kogemuse järgi kunagi ette näha. Teaduse tunnuseks peetakse ka ennustavat jõudu.

Raamatu kestvus: säilitamise, konserveerimise ja restaureerimise dialoog ajaga

Kurmo Konsa

TÜ arhiivinduse kaasprofessor; Kõrgema Kunstikooli Pallas professor

Raamatu suhe ajaga on paradoksaalne: raamat on korruga ajatu ja ajas kulgev. Raamatud ühendavad kaks suurt ajakäsitust: eternalistliku (kus kogu narratiiv eksisteerib tervikuna) ja presentistliku (kus lugemine toimub järk-järgult, hetke kaupa). Sama kehtib raamatute säilitamise ja restaureerimise puhul. Kas käsitleda raamatuid kui ajatu teadmise kandjaid, mida tuleb hoida muutumatutena, või kui osa pidevast ajavoolust, mille tähendused ja vormid võivad muutuda? See küsimus on keskne ka konserveerimis- ja säilitusotsuste tegemisel.

Raamatute säilitamine ei ole pelgalt tehniline protsess – see on seotud muu hulgas kultuuri ja teadmiste edasiandmisega. Raamatute ja dokumentide säilitamisel tuleb arvestada nende mitmetasandilist infostruktuuri, mis kätkeb nii teksti sisu kui ka selle materiaalseid omadusi. Raamatu säilitamine hõlmab mitmeid aspekte. Teksti sisu säilitamine on üks peamisi eesmärke, kuid oluline on ka raamatute füüsilise vormi ja ajaloolise konteksti hoidmine. Raamatud kui artefaktid sisaldavad mitmesugust informatsiooni, alates materjalide koostisest kuni trükitehnoloogiate ja illustratsioonideni. Esimesed raamatute säilitamise juhendid pärinevad keskajast ning esimesed teaduslikud konserveerimis- ja restaureerimispraktikad arenesid 19. sajandil.

Digiteerimine on muutnud oluliselt raamatute säilitamist ja kasutamist. Tekstide digitaalne vorm võimaldab paremat ligipääsetavust ja laiemat levikut, kuid tekitab samal ajal uusi probleeme, nagu andmete säilivus ja autentsus. Digitaalsete tekstide puhul ei ole oluline ainult andmete füüsiline säilitamine, vaid ka nende loetavuse ja kasutatavuse tagamine tulevikus. Uusim raamatute säilitamist ja kasutamist mõjutav tegur on suurte keelemudelite areng. Keelemudelid võimaldavad sisu pidevat kohandamist ja loomist vastavalt kasutaja vajadustele. See tekitab küsimusi autorsuses, autentsuses ja teadmiste autoriteedis. Kui tekste saab igal hetkel muuta, siis kas raamat kui stabiilne teadmiste allikas jääb alles?

Õppevahend kui kaduv kunst

Karmen Lust

TÜ füüsikalise ja elektrokeemia kaasprofessor

Õppevahendite ajalugu on sama pikk kui õpetamise ajalugu. Nii nagu arenevad inimkonna teadmised ja muutuvad õpetamise meetodid, muutuvad ka õppevahendid ning neile ligipääsu võimalused.

Iga distsipliini arendamine eeldab terminoloogia arendamist, aga ka õppevahendite koostamist, mis pikka aega põhines loengutel, konspekterimisel ning raamatute väljaandmisel.

Viimasel ajal on teadmiste edastamise kanalite hulk tormiliselt kasvanud, mis ühest küljest on avardanud õppimise võimalusi, teisalt tekitanud terve rea probleeme. Osad neist on üleilmsed, aga välja saab tuua ka otseselt eesti keelega seotut. Kui teadmiste kogum on kollektiivne looming, näiteks Wikipedia, siis ei saa kindlalt väita, et selle sisu on teaduspõhine. Mida suurem on kogukond, seda suurem on tõenäosus, et informatsioon vastab parimal moel hetketeadmistele. Teisalt saab vikimootorit kasutada ükskõik kes ning vabalt levitada ka ebateadust. Eesti *wiki*-kogukond on aga suhteliselt väike ning Vikipeedia sisu seetõttu veel üsna lünklik.

Erialaterminoloogia areneb pidevalt ning järjest lisandub uusi teadmisi. Sellepärast on terve hulk vanemaid õpikuid muutunud vaid ajaloo talletajaks. Tänapäevased veebiõpikud on küll kergesti ajakohastatavad, kuid nende kasutamises peitub rida ohte.

Viimasel ajal on aktuaalseks muutunud tehisaru – õppevahend, mis alles ise õpib. Mil viisil tehisaru rakendada, sõltub sellest, kui kiiresti õpib tehisaru edastama korrektset, teaduspõhist sisu. Muidugi on väga oluline, kui kiiresti õpib tehisaru edastama usaldusväärset eestikeelset informatsiooni.

Keemia õpetamine on Eestis üsna pika ajalooga ja on käinud ühte sammu keemia kui teaduse arenguga üldiselt. Keemia ajalugu eesti keeles ei ole aga palju pikem emakeelse ülikooli ajast. Eestikeelsete õppevahendite arengu ilmestamiseks kasutangi ettekandes põhiliselt veebist kättesaadavat keemiaalast materjali.

15
25
20
25
15
25

Mitteformaalõpe kui formaalõppe toetaja TÜ Narva kolledži näitel

Enda Trubok

TÜ Narva kolledži eesti keele nooremlektor

Muutused ühiskonnas on kaasa toonud muudatused Eesti üldharidus- ja kõrgkoolide riiklikes õppekavades, milles eesti kirjanduse ja kultuuri maht on vähenenud. Tartu Ülikooli Narva kolledžis kompenseeritakse seda lünka mitteformaalõppe kaudu.

Tüvitekste on vaja tunda, sest nendest on välja kasvanud tänapäeva kultuur, sealhulgas kirjandus. Teadlikkus tüvitekstidest aitab eri rahvusest inimestel üksteist paremini mõista, kasvatab lojaalsust riigile, toetab eesti rahva ja rahvuskultuuri kestmist.

Eriti oluline on kirjanduse ja kultuuri teemade käsitlemine Ida-Virumaal, kus valdav osa elanikest elab teises kultuuriruumis ning muukeelses keskkonnas. Kitsa silmaringi tõttu jääb inimestel sageli sooritamata eesti keele C1 taseme eksam, mis on vajalik õpetajana töötamiseks. Põhjusel, et Narva kolledžis on viimastel aastatel suurendatud vastuvõttu õpetajakoolituse erialadele, on vaja laiendada õppekava välist silmaringi avardavat tegevust.

Silmaringi avardavatest tegevustest on ettekandes välja toodud 2014. aastal käivitunud kirjandusklubi ja „Hansenist Tammsaareni” võistluse Ida-Virumaa voor; koostööprojektid kolledži vilistlaste ja piirkonna kultuuriasutustega, õppekäigud kultuuriloolistesse paikadesse, alustades Narvast ja Narva-Jõesuust, kus tegutsesid 20. sajandi esimesel poolel ka eesti realistliku kirjanduse suurkujud Eduard Vilde ja A. H. Tammsaare.

Kohalikust ajaloost on hakanud Narva kolledžis õppivad riigikeelest erineva emakeelega üliõpilased ja täienduskoolitustel osalejad paremini aru saama eeskätt eesti kirjanduse kaanonisse kuuluvate teoste põhjal.

Esitan näiteid Vilde töölisromaanist „Raudsed käed” (1898), mis aitab mõista Narva Kreenholmi manufaktuuri tööliste elu ja töötingimusi; ajaloolisest romaanist „Prohvet Maltsvet” (1908), mis toob esile põhjused, miks eestlased 19. sajandi lõpus Järvamaalt Krimmi välja rändasid, ning selle, kuidas nad sealse eluga kohanesid. Viimati nimetatud teemat käsitletakse Albu veresaunas (1861) hukkunute mälestusürituse (2015) näitel. Albu külas Kukenoosi rehe all rääkisid kolledži üliõpilased talupoegade elust 19. sajandil, nende väljarändamisest Krimmi, Juhan Leinbergist ja Eduard Vildest seoses tema 150. sünniaastapäevaga. Meeldejäävaks muutis mainitud ajaloosündmuse emotsionaalne laeng tõrvikutega mälestusretkelt Albu veresauna mälestuskivi juurde õhtuhämaruses. Konverentsi „Prohvet Maltsveti jälgedes. 160 aastat eestlust Krimmis” (2023) näitel tõstatatakse esile üliõpilaste ettekanded noorteadlaste sektsioonis eesti kultuuritegelastest, neile püstitatud mälestusmärkidest Krimmis.

Tammsaare tegevuse puhul Narvas räägitakse kirjaniku eeskujust praegustele Narva kolledžis eesti keelt teise keelena õppijatele, sest 1904. aastal sooritas Treffneri eragümnaasiumis õppinud Anton Hansen Narva Poeglaste Gümnaasiumis (praegu Narva

15
25
20
25
15
25

Vanalinna Põhikool) edukalt kõik lõpueksamid vene keeles, astudes seejärel Tartu ülikooli õigusteaduskonda.

Seostan ettekandes nii Vilde kui ka Tammsaare elu ja loomingut kajastavaid teemasid oma isiklike kogemustega ajast, mil töötasin eesti keele ja kultuuri õpetajana Tammsaare sünnivallas Järvamaal ning Vildega seotud paikades Krimmi eestlaste asundustes 21. sajandi algusaastatel.

Juhendajana nimetan ettekandes oma üliõpilaste lõputöid, milles tuuakse välja arhaismide esinemissagedus riiklikku õppekavasse kuulunud Vilde teostes,¹ arhailiste sõnade esinemissagedus Tammsaare teostes kui lugemisoskuse arengut takistav tegur² ning „Hansenist Tammsaareni” võistulugemise kui mitteformaalse õppevormi toetav roll eesti keele õppimisel;³ näited kajastavad ka üliõpilaste uurimistulemuste kasutamist Narva kolledži õpetajakoolituses.

Lõpetuseks tutvustan Narva kolledži plaani tähistada piirilinnas Narvas 2026. aastal Tammsaare tähtteose „Tõde ja õigus” esimese osa (1926) ilmunisest 100 aasta möödumist.

¹ Oksana Lutsök, Arhaismide esinemissagedus Eduard Vilde loomingus vene õppekeele kooli programmi arvestades. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Narva kolledž, 2018.

² Jelena Vokulova, Arhailiste sõnade sagedus tekstis kui lugemisoskuse arendamise takistus A. H. Tammsaare teoste näitel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Narva kolledž, 2016.

³ Kristina Kušnarjova, Üleriigiline Hansenist Tammsaareni võistulugemine kui mitteformaalne eesti keele õppe toetaja. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Narva kolledž, 2024.

Eestikeelsed raamatud, mis jäid sündimata

Janika Päll

TÜ klassikalise filoloogia professor

Üks silmapaistvamaid Eesti luule mälestusmärke on August Annisti eestindatud Homerose „Ilias” ja „Odüsseia”, lisaks mahukad katkendid Hesiodose „Töödest ja päevadest”. Vaimustus nende tõlgete värsitehnika uurimisest on jätnud kõrvale muud aspektid: Annisti eepilise dialekti ja selle seosed tema „Kalevala” eestinduse keele ja lüroepilise omaloominguga, samuti tema tõlgete mõju eesti kirjanduses – me ei ole Annisti uurimisega isegi mitte alguses. Ent Annist ei olnud esimene: enne tema tõlkeid ilmusid trükist Jaan Bergmanni tõlked „Odüsseia” 1.–3., 9. ja 12. laulust ning Homerose „Iliase” 1. laul Villem Ridala eestinduses. On aga kolm tõlkijat: Jaan Jõgever, Jaan Lõo ja Anna Öpik, kelle Homerose-eestindused pole kunagi trükki jõudnud või on jäänud suuremas osas ilmumata ega ole pälvinud laiemat tähelepanu. Ettekandes selgitan võimalikke põhjuseid, miks need tõlked raamatuna ei sündinud, ning näitan vormelitõlke analüüsi abil, mida need võiks meile pakkuda ka saja aasta pärast.

15
25
20
25
15
25

„Jetzt blüht zu Hause schon der weiße Klee...“

Eesti luule baltisaksa tõlkes pärast Teist maailmasõda

Reet Bender

TÜ germanistika professor

Balti klassikaline ajalooline kirjakultuur oli oma sünnimisest saadik teadupärast mitmekeelne ja tõkeline, suurimaks mõjutajaks mõistagi saksa keel. Sellest lähtuvalt on uuritud eesti varase kirjanduse allikaid, muganduslugu, saksa-eesti-saksa tõlke- ja retseptsioonilugu. Pärast Teist maailmasõda oli eesti pagulaste üks pealisülesandeid Eesti poliitilise olukorra, ajaloo, eesti keele ja kultuuri tutvustamine vabas maailmas. Muu hulgas tõlgiti selleks eesti autoreid inglise ja saksa keelde.¹ Oli aga veel üks tõlkijate ja kultuurivahendajate grupp, kellele tasuks tähelepanu pöörata. Eestiga (muidugi ka Lätiga) seotud teemasid hoidsid peale eesti ja läti pagulaste üleval nimelt baltisakslased, kes tegelesid sellega eeskätt omaenda kultuurist ja ajaloost lähtudes, kuid pöörasid aja möödudes üha enam ka pilgu oma endiste kaasmaalaste poole. Baltisakslaste vahendusel jõudis saksa keelde hulk eesti luulet, mis on seni laiema vaatluse alt välja jäänud. Ettekan- des tehakse esmane katse vaadelda sõjajärgses baltisaksa ajakirjanduses ja muudes välja- annetes avaldatud eesti luule tõlkeid, otsides vastuseid küsimustele: keda ja mida tõlgiti, kes tõlkis ja miks? Peamine vaatlusallikas on Lüneburgis ilmunud baltisaksa aastaraamat „Jahrbuch des baltischen Deutschtums“.

Baltisaksa kirjandust on nimetatud nii minevikku suunatud kui ka minevikku jäänud kirjanduseks² ja eriti pärast Teist maailmasõda sai selles valitsevaks n-ö ennemuistset aega käsitlev kirjandus, samuti kasvas tohutult mälestuskirjanduse hulk. Erinevalt levi- nud ettekujutusest aga ei kadunud baltisakslased pärast *Umsiedlung*³it kuhugi maailma serva taha ära, vaid suuremal osal neist õnnestus sõjast pääseda eluga ning peamiselt Lääne-Saksamaale, kus organiseeruti, tegutseti, publitseeriti. Ja kui esialgu arvatigi, et baltisaksa ajalugu on lõppenud, siis ajapikku selgus, et baltisakslus võis olla lõppenud küll kodumaal, kuid jätkus Saksamaa Liitvabariigis või ülemeremaades.³ Ja Saksamaal kui uuel kodumaal elades igatseti – end teistsuguste ning vähemusena tunnetades, see- tõttu omavahel kokku hoides ning koos tegutsedes – jätkuvalt kadunud kodumaa järele. Ajapikku teisesid suhted eestlaste ja lätlastega, kellega baltisakslasi sidus ühine kodu- maakaotus nii siin- kui ka sealpool raudset eesriiet. Lisaks kontaktidele väliseestlaste ja -lätlastega otsiti ühendust kodumaaga ning võimaluste tekkides külastati seda.

Baltisakslaste kodu- ja kodumaaigatsus leidis väljendust mitmel moel oma identiteeti kinnitades ja luues. Lastele tutvustati kodumaad ja avaldati neile sobiliku kirjanduse

¹ Nt Ants Oras, *Acht estnische Dichter. Ausgewählt und überträgt von Ants Oras*. Stockholm: Vaba Eesti, 1964.

² Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München: Beck, 2005, lk 12–29.

³ Reet Bender, Olev Liivik, Marju Luts-Sootak, *Konverents sõjajärgses baltisakslusest*. – Tuna. Ajaloo- kultuuri ajakiri 2025, nr 1, lk 141.

soovitusnimekirju, paljudes baltisaksa kodudes rippus seinal Johanna Tode joonistatud kodumaa-seinakaart „Baltische Heimat” ning mängiti Heinz Pirangi kodumaa-kaardimängu „Baltisches Heimatquartett”.⁴ Identiteedi loomise ja kinnitamise väljendusvahendid olid muidugi muu hulgas keel ja kirjandus. Ülal mainitud arvukate memuaar- ja ilukirjandusteoste kõrval – mille oluline roll oli nii möödaniku tutvustamine kui ka identiteedi edasiandmise lootus järeltulevatele põlvvedele – olid väljundiks ka baltisaksa ajalehed ja ajakirjad. Baltisaksa sõjajärgsetes häälekandjates leidub eriti esimestel aastakümnetel pärast sõja lõppu tohutul hulgal luuletusi ja proosapalasisid, mille sisuks on igatsus kodumaa järele. Aastatel 1950–1954 ilmunud kuukirja *Baltische Rundschau* igas numbris on tuntud või vähem tuntud autorite luuletusi, mille läbivad motiivid on kodumaatus või koduigatsus. 1948. aastast praeguseni ilmuva kuukirja *Baltische Briefe* iga numbriga kaanel oli ja on kodumaa loodus- või linnavaade. Ja nii tundub üsna loomulik, et koduigatsuse leevendamiseks loeti muu hulgas eesti- ja läti keelseid autoreid ja arutleti nende üle, sest emba-kumba keelt ümberasujate vanem põlvkond ju veel mõistis. Baltisakslaste ja eestlaste *resp.* lätlaste teisenenud suhetele viitab Vera von Sass tõlkija Martha von Dehn-Grubbe mälestuskirjutises: „Tema jaoks oli enesestmõistetav, et tema kodutunde hulka kuulusid ka eesti ja läti kultuuripärand. Eesti ja läti kirjanduse saksa keelde tõlkimist ja seeläbi saksa lugejale kättesaadavaks tegemist pidas Martha Dehn-Grubbe oluliseks kohustuseks, millele ta end meelsasti pühendas.”⁵

Ettekandes vaadeldakse lähemalt 1954. aastast ilmuvas, valdavalt kultuuri- ja ajaloolaseid artikleid sisaldavas baltisaksa aastaraamatus („Jahrbuch des baltischen Deutschums”) ilmunud mõningaid eesti luuletõlkeid. Esimese mõnekümne ilmumisaasta vältel leidis pea igas aastaraamatus paar luuletust. Vahel olid need tõlked läti, mõnikord aga ka eesti keelest. Nii on 1962. aasta köites (mis ilmus 1961 – numbrid ilmuvad n-ö ette) avaldatud luuletaja ja viljaka läti ning eesti keelest tõlkija Martha von Dehn-Grubbe (Martha von Dehn, neipõlvenimega Grubbe) tõlked kahest Karl Ristikivi luuletusest: „Schnitter kehren heim vom Felde” („Lõikajad tulevad põllult...”) ja „Zehntausend Krieger kehren heim” („Kümme tuhat sõdurit tulevad koju...”). Dehn-Grubbe⁶ oli sõjajärgsel perioodil viljakaim eesti kirjanduse vahendaja baltisakslaste n-ö vana põlvkonna seas. 1962. aastal ilmus tema tõlgitud ja koostatud eesti kirjanduse veidi enam kui poole-sajaleheküljeline antoloogia „Wir kehren heim. Estnische Lyrik und Prosa”, mida Cornelius Hasselblatt on eesti kirjanduse tõlkeloo kontekstis nimetanud küll „eksootiliseks erandiks”.⁷ Dehn-Grubbe oli aktiivne osaline ka aastail 1953–1976 ilmunud baltisaksa

⁴ Vt Reet Bender, Mäng ja mälu: baltisaksa mälupaigad Otto von Pirangi kaardimängus „Baltisches Heimatquartett”. – Öpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthoniae 2017. Tartu: Öpetatud Eesti Selts, 2018, lk 44–62.

⁵ Vera von Sass, Martha v. Dehn-Grubbe. – *Baltische Briefe* 1967, kd 4, nr 222, April, lk 15.

⁶ Vt Mära Grudule, Baltic German women between two cultures: Translators of Latvian literature at the end of the 19th century and in the 20th Century. – *Letonica* 2023, kd 49, lk 194–221.

⁷ Cornelius Hasselblatt, Eesti kirjandus teel Saksamaale. – C. Hasselblatt, Eemalt vaadates. Veerand sajandit eesti kirjandusega. (*Studia litteraria Estonica* 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, lk 232.

käsikirjalise omaloomingulise almanahhi Omnibus⁸ kaastööliste ringis, avaldades seal muu hulgas antoloogias ilmunud tõlkeid.

Aastaraamatus 1980 on avaldatud Aleksander Lätte viisistatud Ado Reinvaldi luuletus „Kuldrannake” – „Kleiner goldener Strand”. Tõlkijana on märgitud Ingeborg von Buxhoeveden, kes on tuntud memuaristina.⁹ Kõneka detailina on tõlke lõppu lisatud märkus: „Lahkunu soovil lauldud eestikeelse originaalina proua Brinckmanni peietel Brömsehausis.”¹⁰

1988. aastal ilmunud aastaraamatus 1989 leiduva nelja luuletuse tõlkijaks on Hedda Rainer. Neljast kolm luuletust on Anna Haavalt: „Schweigen kann ich vor dir nimmer” („Ei saa mitte vaiki olla”), „Poesie kommt nicht vom Winde” („Luule, see ei tule tuulest”) ja „Wenn du kommst” („Kui sa tuled, too mul lilli”). Luuletused on esitatud nii eesti kui ka saksa keeles ja lisatud on lühike autori tutvustus. Neljas luuletõlge on aga Ernst Ennolt, ja see laenab pool sajandit pärast ümberasumist – sellele teemale ongi pühendatud aastaraamatu number – sõnad baltisaksa koduigatsusele, et „kanda kodukutset minu meele” – „damit das Heimweh laut mich ruft nach Haus”: „Jetzt blüht zu Hause schon der weiße Klee. [---] Es singt die Trauer, und mein Herz tut weh, / weil in der Heimat blüht der weiße Klee...” Ja samas on esitatud algupärand: „Nüüd õitsvad kodu valged ristikehinad, / tuul mängib lillelõhnaga. [---] Ja sala laulvad minu vaiksed leinad, / et õitsvad kodu valged ristikehinad...”¹¹ Eestikeelses luuletuses läbivalts esinev sõna *kodu* on baltisaksa tõlkes leidnud väljendamist kolme sõna kaudu: *Haus* 'kodu', *Heimweh* 'koduigatsus' ja *Heimat* 'kodumaa', olles nõnda eeskujulik näide baltisaksa koduigatsusluulest ja -tundest.

⁸ Carl-Schirren-Archiv Lüneburg. CSA 170 Omnibus: Manuskript-Sammlung. Korrespondenzbeiträge der Korrespondenzteilnehmer der Omnibus-Rundbrief-Korrespondenz. Lüneburg, 1953–1976.

⁹ Vt Ingeborg Buxhoeveden, Sommer und Winter. Lebenserinnerungen 1920–1953. Köln: Wissenschaft und Politik, 1990.

¹⁰ Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1980, kd XXVII. Hg von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-Baltischen Landsmannschaft. Lüneburg: Nordland-Druck, 1979, lk 16. Brömsehaus on Lüneburgis keskaegses kaupmehemajas asuva baltisaksa arhiivi ja kultuurikeskuse Carl-Schirren-Gesellschafti kõnekeelne nimetus, tulenedes kunagise majaomaniku nimest.

¹¹ Ernst Enno, [Gedicht.] Deutsche Übertragung Hedda Reiner. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1989, kd XXXVI. Hg von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-Baltischen Landsmannschaft. Lüneburg–München: Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, 1988, lk 79.

Leksikon teemal „Eesti kirjandus ja õigus”

Julia Laffranque

TÜ külalisprofessor, riigikohtunik

1. AASTA: Eesti raamatu aasta ja seos õigusega. Mis võis olla esimene eestikeelne õigus-teemaline raamat?
2. AJAKIRJAD: Millise panuse eesti õiguskirjandusse ja -teadusesse on andnud eestikeelsed õigusosalased ajakirjad, nagu Õigus, Nõukogude Õigus, Eesti Jurist, Juridica ja Õiguskeel?
3. AUTOR: Kui hästi on Eestis kaitstud autor ja tema õigused? 1992. aastal jõustus Eestis esimene autoriõiguse seadus.
4. KIRJANIKUD: Kes on olnud juristidest eesti kirjanikud ja kuidas haridus on mõjutanud nende loomingu?
5. KIRJASTUSED JA TRÜKKIMINE: Kuidas on korraldatud õigusosalase kirjanduse väljaandmine Eestis ja kui kättesaadav see on?
6. PÕHIÕIGUS: Kas on olemas põhiõigus emakeelsele kirjandusele? Eesti keele ja kultuuri kaitse Eesti põhiseaduses ning reaalsuses.
7. RAAMATUKOGU: Millised on inimlikud ja õiguslikud aspektid, kui raamatukogud on muutunud kartoteekidest virtuaalseteks?
8. SELGUS: Miks ja kellele on oluline, et õigusteadlased räägiksid ning kirjutaksid heas ja lihtsas eesti keeles? Selged ja arusaadavad seadused ning kohtuotsused.
9. TERMINOLOOGIA: Kas eesti keeles ja meeles on ruumi uutele õigusterminitele? Õigussõnaraamatu kirjutamise kogemus.
10. ÕIGUS KIRJANDUSES: Kas õiglus ongi vaid ilukirjanduses? „Tõde ja õigus” jt teosed.

15
25
20
25
15
25

Siit nurgast ja sealt nurgast – organisatsioonikäitumise mõisted ja Eesti juhtide kogemused

Maaja Vadi

TÜ juhtimise professor

Eesti iseseisvuse taastamise järel hakati 1991. aastal arendama uusi lähenemisi majandusteaduse ja juhtimise valdkonnas. Ettekandes käsitlen, kuidas organisatsioonikäitumise mõisteid koondavad raamatud koostati aastatel 1992–2001. Organisatsioonikäitumise terminoloogia piiritlemisega kaasnesid mõistete tõlgendamise ja eestindamisega seotud küsimused, sest mitmel põhimõistel on eri kontekstis erinev tähendus (näiteks sõnad *organisatsioon*, *juhtimine*, *motivatsioon*, *eestvedamine*). 1990-ndate alguses seostus mõiste *organisatsioon* sageli kommunistliku partei ja selle struktuuridega, mis võis tekitada ideoloogilisi ja kultuurilisi tõrkeid. Organisatsioonikäitumise kontseptsiooni kasutuselevõtt eeldas keele- ja mõtteviisi muutust, kus *organisatsiooni* hakati mõistma neutraalse ja laia tähendusega mõistena, mis hõlmab kõiki organisatsioone – alates ettevõtetest ja valitsusasutustest kuni mittetulundusühinguteni. Terminite kujundamisel tehti koostööd mitme valdkonna asjatundjatega (näiteks Reet Kasik, Raoul Üksvärav, Peeter Gross, Mart Orav, Triin Kaalep jpt). Eesti juhtidega läbi viidud intervjuud aitasid seostada organisatsioonikäitumise teooriaid reaalse elu olukordade ja praktilise kogemusega. Intervjuud andsid ülevaate, kuidas mõisteid kasutatakse. Raamatust „Organisatsioonikäitumine” (esmatrükk 1995) ilmus viis oluliselt täiendatud trükki, mille kogutiraaz ületas 15 000 eksemplari. Organisatsioonikäitumise teooriate ja mõistete arendamine aitas kohandada juhtimispraktikaid turumajanduse kontekstis, toetades üleminekut kaasaegsele majandus- ja juhtimismudelile. Eelnev kirjeldab ühe terminoloogilise kogumi koostamise protsessi, kuid taasiseseisvunud Eesti esimesel kümnendil avaldati Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas üle 100 originaalõpiku ja -raamatu. Need kajastasid valdkonna arengut ning toetasid nii akadeemilist õpet kui ka praktilisi teadmisi, aidates kujundada praegust majanduskeskkonda.

Kirjakeelest kirjanduskeeleks II: „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl”

Eesti Robinsoni kirjanduslikust, filosoofilisest
ja pedagoogilisest tähendusest

Liina Lukas

TÜ võrdleva kirjandusteaduse professor

Ettekandes jätkan Tallinnas 27.–28. veebruaril 2025 toimunud konverentsil „Koloniaal-keelest rahvuskeeleks” alanud arutlust eesti kirjakeele kujunemisest kirjanduskeeleks. Esimene eesti lugejale mõeldud juturaamat oli Johann Christian Quandti „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” (1737). Selle raamatu mõju oli erakordne, see tõi eestikeelsesse kirjandusse täiesti uutmoodi narratiivse skeemi – inimese elu- või kujunemisloo, mille kõige olulisem sündmus on äratus: teatud sündmuse mõjul, mida inimene kogeb äratusena, hindab ta ümber oma senise elu ja alustab uut, teistsugust elu Jeesuses. Sealjuures jutustasid need lood lihtsat päritolu inimese elu- ja kogemuslugu, kellega madalat päritolu eesti lugeja võis samastuda.

Äratuslugude pietistlik skeem lõi jutumudeli, mis võimaldas kujutada inimsaatus väljaspool religioosset teleoloogiat. See osutus mõjusamaks 18. sajandi viimasel veerandil sellele konkurentsi pakkunud rahvalalgustuslikust jutumudelist, vermes eestikeelset jutustavat kirjandust kuni 19. sajandi keskpaigani. Üks neist tegelastest, kellega eesti lugeja 19. sajandi vältel samastus, oli Robinson.

Daniel Defoe romaan „Robinson Crusoe” nägi trükivalgust 1719. aastal ja juba samal aastal ilmus selle saksakeelne tõlge. Sealpeale saatis Robinsoni saksa keeles enneolematu menu nii tõlkes kui ka lugematute muganduste ja töötlustena. Jean-Jacques Rousseau mõjukast tõlgendusest (teoses „Émile, ou de l'éducation”, 1762, e k 1930/1997) alates rakendati Robinsoni-lugu pedagoogika vankri ette ning robinsonaadidest kujunes omaette žanr, mille abil õpetati elus toimetulekut ja anti juhiseid õigesti elatud eluks. Esimene Baltimaade robinsonaad on 1756. aastal ilmunud tundmatu autori romaan „Kuramaa Robinson” („Der Kurländische Robinson”), mille peategelane seikleb Casanovana Ida- ja Põhja-Euroopas. Hiljem tutvustab Baltimaade saksakeelsetele lugejatele Robinsoni lugu Riias Hartknochi kirjastuses paralleelselt Berliini väljaandega ilmuma hakanud romaanijuht, Heinrich August Ottokar Reichardi toimetatud „Bibliothek der Romane” (1773–1794) – sariväljaanne, mis avaldas Euroopa ja saksa romaanide ümberjutustusi. Oma Robinsoni versiooni pealkirja all „Noorim Robinson” („Robinson der Jüngste”) andis välja Tartu ülikooli rektor Georg Friedrich Parrot 1797. aastal Riias.

Ettekandes tuleb juttu Robinsoni loo jõudmisest eesti keelde, mis on sama seikluslik kui lugu ise. Ühtlasi arutlen Robinsoni lugude pedagoogilise, filosoofilise ja kirjandusliku tähenduse üle.

Kirjakeel, kirjutatud keel ja raamatukeel

Karl Pajusalu

TÜ eesti keele ajaloo ja murrete professor

Renate Pajusalu

TÜ üldkeeleteaduse professor

Keeleline relatiivsus ei seisne ainult eri keelte grammatikate ja sõnavara mõjus selle keele kõnelejate mõtlemisele, vaid ka viisides, kuidas ja mida kirjutatakse ning kuidas kirjutamist ja kirja mõtestatakse. Kirjutamine ei ole olemuselt üksiktegevus, vaid kuulub suhtluspraktikate hulka isegi siis, kui suhtluspartner on kujutletav. Kirjutamine kui tegutsemisviis on tihedalt põimunud materiaalse kultuuri ning uskumuste ja ideoloogiatega.¹

Kirja olemasolu ja selle kasutusviisid on sageli olnud kultuuride liigitamise aluseks. Kirjutamine võimaldab omandit märgistada ja juriidilisi tehinguid kinnitada, fakte dokumenteerida, mõtteid edastada jne. Kirjutamine dekontekstualiseerib (vähemalt osaliselt) keele kasutamise, seega on sel mõju keelele endale. Kirjutamine on teadusliku maailmavaate soodustaja või isegi põhjus.² Selles ettekandes vaatame kõigepealt, kuidas eesti keele sõna *kiri* tähendus on muutunud ja mida see ütleb kirjakultuuri mõtestamise kohta. Seejärel jälgime kirjakeele ja raamatukeele tähenduste kujunemist.

Eesti rahvakultuuris on kirjamärkide tegemise kogemus saanud alguse muinasaegadel, kui peremärkidega tähistati omandit, ajatähiseid märgiti sirvilaudadele jms. Kirjalik keelekasutus sõna tänapäevases tähenduses saab läänemeresoomlastel alguse Novgorodi tohtkirjadega hiljemalt 13. sajandil, kuid see polnud veel rahvalik praktika. 13.–18. sajandil kujunes eesti kirjakeel n-ö koloniaalses raamistikus, kui selle arendajad olid enamasti baltisaksa pastorid. 18. sajandil muutus eesti keeles kirjutamine vennastekoguduste rüpes eestlaste praktikaks, siis hakkas laiemalt levima ka lugemisoskus. 19. sajandi keskpaigast alates arendasid eesti kirjakeelt emakeelsed haritlased, võeti kasutusele uus soomepärase kirjaviisi ja püüeldi ühise rahvuskeele poole. 20. sajandi alguses levis eesti keele kirjalik kasutus üha uutes registrites, kinnistus eesti keelestandard ja eesti keel sai riigikeeleks.³

Eesti keele sõna *kiri* on vähemalt paar tuhat aastat vana läänemeresoome sõna, millele kindlat laenuetümoloogiat pole pakutud. Ilmselt on algne tähendus 'muster, märk', kirja levikuga hakkas sõna tähendama ka kirjatähte. *Kirja* uuemad üldistatud tähendused mitmes läänemeresoome keeles on 'kirjalik keeleline sõnum, paberile kirjutatud teade' (eesti, aga ka vadja, isuri, liivi, vepsa, Aunuse karjala, soome vanas kirjakeeles), samuti

¹ Philip J. Boyes, *Script and Society: The Social Context of Writing Practices in Late Bronze Age Ugarit*. Oxford: Oxbow Books, 2021.

² William Foley, *Anthropological Linguistics: An Introduction*. Malden, MA: Blackwell, 1997; Harriett Joseph Ottenheimer, *The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology*. Belmont: Thomson Wadsworth, 2006.

³ Vt Karl Pajusalu, Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus* 2025, nr 1–2, lk 7–19 (<https://doi.org/10.54013/kk806a2>).

'paberil kinnituskiri, dokument'; uuem kitsendatud tähendus mitmes läänemeresoome keeles on 'raamat' (soome, karjala, vadja, isuri). Eesti kirjakeel kinnistus kindla tähendussisuga mõistena eesti kultuuriruumis alles 19. sajandil.

Sõna *kiri* on tänapäeva eesti keeles polüseemne. Algne üksikmärgi ja mustri tähendus on püsinud kindlates seostes, nagu *kindakiri*, *kirivöö*, lisandunud on kirjaviisi ja kirjutamise tähendused. Sellest on omakorda metafoorilise laiendusena tulnud abstraktne tähendus 'kiri kui kultuurinähtus, kirjaoskus', teiselt poolt metonüümilise laiendusena (instrument → tulemus) tähendused 'raamat', 'saadetus', 'dokument', 'täherivi' ja mõni muu spetsiifilisem kirja kasutamise tulemusel sündinud teksti ja artefakti nimetus. Eesti rahvuskorpust (ENC) 2023 Sketch Engine'iga analüüsid on näha, et kõige sagedamini esineb *kiri* tänapäeva eesti keeles tähenduses 'saadetus' (sagedaimad atribuudid *avalik*, *pikk* ja *uus*, sagedaimad verbid subjektina *tulema*, *jõudma*, *minema*, sagedaimad verbid objektina *saatma*, *saama*, *kirjutama*), kuid esineb ka tähendust 'täherivi' ja 'raamat'. Tähendus 'muster' on keeles vaieldamatult olemas, kuid ei esildu korpuse ainestikus.

Kirjakeel ja **raamatukeel** on harvemini esinevad sõnad. *Kirjakeel* esineb ENC 2023-s Sketch Engine'i sõnavisandi andmeil 22 025 korda. Sellest 4862 korda on tegu ühendiga *El/eesti kirjakeel*, palju esineb *kirjakeel* loomulikult ka teiste keelte nimetustega. Omadussõnadest on sagedaim atribuut *vana*, ühend *vana kirjakeel* esineb kokku 694 korda, kõik muud atribuudid on palju harvemad. Kõige sagedamini esineb *kirjakeel* omastavas käändes (9939 korda). Omastavalises kasutuses on omakorda kõige sagedam *kirjakeele norm* (1165). Ligi kolmandik sõna *kirjakeel* kasutusest ongi nimisõnafraasi koosseisus omastavalise täiendina, nt

Alles kirjakeele loomine võimaldas keelepiiri ligikaudset tuvastamist.

Raamatukeel esineb ainult 69 korda, millest üsna suur osa on Norra kahest riigikeelest ühe, *bokmål*'i tõlkevaste. Üldiselt kasutatakse mõistet *raamatukeel* vastandina kõne- või murdekeelele, nt

Kõige hullem oli, et raamatukeel ja kõnekeel olid niivõrd erinevad – sellega polnud ma üldse arvestanud.

Sellest hoolimata sai alates XVI sajandist kujunenud ning XVIII sajandiks tänu mõjukale piiblitõlkele kokkuleppeliseks ja harjumuspäraseks muutunud raamatukeel XIX sajandil prestiižseks eeskujuks.

Kuna suurtes internetikorpustes on sõnade kasutuskontekst hägune ja väga varieeruv, vaatasime, kuidas kasutavad sõna *kirjakeel* eestlased oma keeleliste elulugude intervjuudes.⁴ Oma keelelistest kogemustest rääkides vastandasid küsitletud kirjakeelt ootuspäraselt kas murdekeelele või kõnekeelele. Tihti toodi esile näiteks seda, et vanemad *rääkisid kirjakeelt*, mistõttu ei õpitud ära kodukoha murret. Samuti väljendati oma suhtumist

⁴ Vt Miina Norvik, Renate Pajusalu, „Mina räägin kõigiga ühtemoodi, omas stiilis”. Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest. – Akadeemia 2022, nr 7, lk 1202–1238.

keelenormi tõdemusega, et kirjakeelt ei osata enam korrektselt kirjutada. *Raamatukeel* ei seostu igapäevase keelekasutusega, vaid pigem vastandub sellele.

Eesti *kiri*, *kirjakeel* ja *raamatukeel* on mõistetena kujunenud kindlas kultuurilises kontekstis ja ka ise seda konteksti kujundanud. Peale ajalooliste allikate leidub vihjeid nende olemusele samuti tänapäeva keelekasutuses.

15
25
20
25
15
25

Ülo Matjuse jahe õpetus raamatukirest

Eduard Parhomenko

TÜ filosoofia ajaloo nooremlektor

Ülo Matjuse kireks olid raamatud. Ent tema õpetussõnadeks me käikudel Tartu antikvariaate mööda oli, et raamatuid vaadates tuleb olla üha jahedam. Oma raamatukirge on püüdnud ta ohjata, seda filosoofina reflekteerides. Korduvalt lubas ta, et tuleb külla ja vaatab üle kõik mu raamatud. Selles ettekandes võtaksin nüüd mina õiguse tungida oma pilguga tema kogusse. Ja hämaraks jääb, mis siis õigupoolest aset leiab. Ent oma raamatukogumisest on ta korduvalt rääkinud ka avalikult. Trükisõnas avaldatust alustaksingi, säilitamaks vähemalt väliselt siivselt akadeemilise vaashoituse.

Oma raamatualased kirjatööd on Ülo Matjus koondanud kogumikku „Raamat on raamat” (2018). Kõnekas on ainuüksi selle pealkiri, mis määratleb raamatut raamatu enese kaudu ehk tautoloogiliselt, kehtestades raamatut millegi sellisena, mis on iseenda kaudu ja omaenese põhjalt ehk millelegi muule taandamatult ehk absoluutselt. Sellise tõdemusega ei päädi ainult Ülo Matjuse raamatualased kirjatööd, vaid kogu tema kokkuelamine raamatutega. Nii on tema jaoks küsimus lõpuks selles, kuidas raamat suhestub inimeseks olemisega, määratleb seda. Oma hilisemates raamatualastes kirjatöödes¹ üritab ta küll lähemalt seletada raamatukirge bibliofilia tähenduses, eristades seetarvis raamatust mõisteliselt selle olemise teosena (ning bibliofilia bibliomaaniast), kuid õigupoolest tahab ta seekaudu küsida: mis nii saanud on ja saab inimesest? Kes tunneb vähegi Ülo Matjust kui filosoofi, võib arvata, et see küsimus peaks tal lähtuma Martin Heideggeri olemisajaloolise mõtlemise humanismikriitilisest horisondist. Ilmselt on tema lähenemises Heideggerile just raamatuga seonduv tõlkimisekäsitluse kõrval originaalseim.² Ent valgustamist vajaks ühtlasi tõik, et raamatu kui inimeseks saamise võimaluse kohta pärib ta tungivalt juba oma noorpõlve artiklis „Raamatunälg” (1968),³ mida ta alustab Maksim Gorkiga, tolle nõukogudelikust humanismi-ideoloogiast kantud vaimustusega raamatunäljasest inimesest (vn книжный голод), seda ühtlasi kritiseerides ettevaatlikult. On näha, kuidas Ülo Matjus oma aja noorena hoolega joonis alla Ilja Gruzdevi Gorki-eluloo tõlget eesti keelde (1961; selle ümbriselt: „Teoses on esile toodud Gorki suur tähtsus kogu kultuuri arendamisel ja nõukogude kirjanike uue põlvkonna kasvatamisel ...”), poetades aga ka küsimärke lehekülgede äärtele.

¹ Nt Ülo Matjus, Eraraamatukogu muutuv asjas. – Ü. Matjus, Raamat on raamat. Artikleid ja ettekan-
deid aastaist 1953–2017. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 2018, lk 214–222.

² Vt Ülo Matjus, Raamat kui asi [2001]. – Ü. Matjus, Raamat on raamat, lk 57–66; Ülo Matjus, Lugu
raamatust. Asjade saatus [2002]. – Ü. Matjus, Raamat on raamat, lk 67–76.

³ Ülo Matjus, Raamatunälg [1968]. – Ü. Matjus, Raamat on raamat, lk 21–26.

Timbu-Limbust Putkamissu ja Mummini. Tähelepanekuid illustratsioonist lasteraamatus ning kunstnikuraamatu rollist lastekirjanduse elujõu mõõdikuna

Katri Smitt

TÜ Viljandi kultuuriakadeemia üldkompositsiooni lektor

Eesti lastekirjanduse tugev seos pilkukõitva omamaise illustratsioonitraditsiooniga muudab lapse jaoks eesti kultuuri mõtteilma sissekasvamise tundeüllaseks ja sujuvaks, pakkudes mitmekesisist tuge ka lapse enese loova mõtte arengule. Jagub ohtralt eriilmelisi näiteid kirjaniku ja illustraatori suurepärasest üheshingamisest (mida väärt kujundaja veelgi võimendada suudab) ning see on ka hea lasteraamatu üks nurgakive, sest tihtipeale on just pildikeel see, mille alusel lapsed raamatuid valivad ning mille järgi neid hiljem eristavad.

Ainuüksi eesti rahvusliku pärandi üha uuenev kohalolu illustratsioonimaastikul on tähelepanuväärne suundumus. Viimase 15 aasta jooksul on ilmunud mitu lastekirjanduse varamusse kuuluvat teost täiesti uues kuues. Samuti leidub rahvapärimusele toetuvaid esmatrukke, mille kõrgetasemelised illustratsioonid toovad varasemate kultuurikihtide pildilise poole taas laste ja vanemate huviorbiiti tänapäevases võtmes. Eesti pärandist tõukuvad teosed saavadki elada ja areneda vaid eesti kirjanduses ja illustratsioonikultuuris ning rõõm on tõdeda, et need seda ka teevad.

Eesti lastekirjanduses on läbi aastakümnete leidunud loojakäekirja poolest erandlikke nähtusi, mida võiks tinglikult nimetada kunstnikuraamatuteks (osalt hõlmab see kategooria ka kirjanikke). Sellised justkui kaanonist väljaulatuvad sakid ei pruugi lastekirjandusele seatud esmaseid eesmärke täita kõige tõhusamalt, kuid need on omaette põnevad maamärgid ja rikastavad kindlasti noore vaataja kultuurikogemust. Nende olemasolu näitab nii illustratsioonikultuuri kui ka kogu lastekirjanduse elujõudu, sest taolised väljapaistvad erandid saavad sündida vaid piisavalt arvuka ja kõrge tasemega raamatukultuuris. Kuivõrd on selliste sakkide osakaal viimase poole sajandi raames kõikunud ja kas neid ilmub ka praegu?

15
25
20
25
15
25

Millest räägib meile ubadest kee? Ehk kirjandustund kaasaegses muuseumis

Ilona Piirimägi

TÜ muuseumi kommunikatsioonispetsialist

Ettekanne avab muuseumihariduse ning eesti keele ja kirjanduse ainekavas seatud eesmärkide seoseid, näitlikustades teemasid, mida saab käsitleda Betti Alveri muuseumis toimivas gümnaasiumiastmele mõeldud tunnis. Jõgeval asuva kirjanikumuuseumi haridusprogrammi keskmes on museaal: Betti Alveri valmistatud ubadest kee, mille ta hiljem kinkis Linda Viidingule.

Võttes tähelepanu keskmesse selle museaali, saab analüüsida kirjaniku loomingut, elulugu, maailmakäsitust, Eesti ajalugu, eetika ja ideoloogiate kokkupuutepunkte.

Gümnaasiumiastme õpilase eesti keele ja kirjanduse ainekava omandatavad pädevused on muu hulgas: kirjandustekstide sisu ja vormivõtete analüüsimine, tõlgendamine ja mõistmine; loominguline eneseväljendamine; kultuuripärandi väärtustamine, keele- ja kirjandusteadmiste omandamine ja väärtuspõhisuse kujundamine.¹

Ettekanne tutvustab mainitud pädevusi arendava muuseumitunni teemasid kriitilise muuseumi põhimõtteid järgides. Kriitiline muuseum ei toetu üksnes olemasolevale identiteedile ega etteantud mudelitele, vaid leiab uusi alternatiive mõjule pääsemiseks,² harutab lahti seniseid teadmiste kogumeid, lähenedes narratiividele interdistsiplinaarselt.³

Ubadest kee on otseselt seotud punase korallkeega, mille Alver heitis Emajõkke, see juhtum on luuletuse „Korallid Emajões” (1986) aines.

Abikaasad Betti Alver ja Heiti Talvik jalutasid Tartust Tallinna poole ja vanal Jänese raudteesillal tundis Alver, et elu on nii ilus ja täiuslik, et see mõjub omamoodi kurjakuulutavalt. Antiikaja mütoloogiale ja Friedrich Schilleri ballaadile tuginedes otsustas kirjanik emotsiooni ajal ohverdada jumalatele (saatusele) punase korallkeet ja heitis selle jõkke.⁴ Analüüsides luuletust „Korallid Emajões”, saab rääkida Talviku ja Alveri saatusest, repressioonidest, samuti saab heita pilku Alveri maailmakäsitusse.

¹ Eesti keele ja kirjanduse ainekava. Ainevaldkond „Keel ja kirjandus”. Tartu Kristjan Jaak Petersoni Gümnaasium.

<https://kjpg.tartu.ee/sites/kjpg.tartu.ee/files/2025-01/Eesti%20keele%20ja%20kirjanduse%20ainekava.pdf> (14. III 2025).

² Katarzyna Murawska-Muthesius, Piotr Piotrowski, *From Museum Critique to the Critical Museum*. London–New York: Routledge, 2015, lk 139.

³ Anthony Shelton, *Critical museology: A manifesto*. – *Museum Worlds* 2013, kd 1, nr 1, lk 7–23 (<https://doi.org/10.3167/armw.2013.010102>).

⁴ Betti Alver. *Usutlused. Kirjad. Päevikukatked. Mälestused. Lisandusi tundmiseks. Koost, toim Enn Lillemets ja Kristi Metste*. Tallinn: Tänapäev, 2007, lk 489.

Alver sõnas hilisemas intervjuus keest rääkides: „Nii et need on, see on... Heiti Talvik.”⁵ Kuidas saab kee olla Heiti Talvik? Millisel uskumusel põhineb ohverdamisakt – korallide heitmine Emajõkke? Nendel teemadel saab arutleda koos õpilastega.

Ubadest „koralle” luues muutis Alver ubade tavapärast kasutusvälja. Webb Keane⁶ vaatleb asju võimaldajatena, näidates, kuidas uue kasutusvälja saamine toob esile võimaldaja (ubadest kee) tähenduse. Sellises tõlgenduses me vaatleme küll kee füüsilisi omadusi, kuid mõningaid neist eirame, selleks et tunnistada teisi omadusi. Võimaldaja tähendusväli põhineb sotsiaalsel kontekstil: kee tähendusest teame tänu Alveri jagatud mälestustele. Võimaldaja olemus niisiis ilmneb selles efektis, mida see tekitab.⁷ Kaelas ripuvad oad tekitasid Alveri südames selle tunde, mis teda ohvriandi tehes valdas.

Mida tähendab Alveri ohvriand? Ohverdamine iseenesest annab aimu, et Alver astus suhtesse mitteinimesega (ohverdamise akt). Marcel Mauss on Prantsuse sotsioloog ja antropoloog, kellele ikka viidatakse, kui uurimiseväljal on mõisted *ohverdamine* ja *kin-kimine*. Oma olulisimas teoses „Essee kingist” (1925, e k 2015) kirjeldab Mauss Kirde-Siberi rahvaste potlaši ajal ohverdamise tseremooniat. Ohverduste ülejääk visatakse merre või jäetakse tuultele laiali kanda. See and representeerib aasta jooksul tapetud jahisaaki, mis järgmisel aastal tagasi tuleb.⁸

Luuletuses „Korallid Emajões” kõlavad read: „Ikka meenuvad minutid, / millal / viras vikerkaar / üle vee. // Me seisime raudsel sillal. / Sinu ees oli / raudne tee. // Aeg raputas aardeid mu ette. / Sinu ees oli / raudne tee. // Raudsillal / viskasin vette / ma punakorallidest / kee. // Kõik mu aegade aarded on hallid. / Jumet / pole ka jumalatõel. // Veepõhjast / vaid punakorallid / vahel viravad / Emajõel.”⁹

Luuleread räägivad abikaasade erinevatest saatustest ja autor mõtestab oma elule tagasivaatavalt toonast akti. Talvik viidi kaugele Siberisse, kus ta koges kurnatust ja nälga ning suri Tjumeni oblasti vangilaagris, Betti Alver saavutas vaatamata karmile ajale stabiilsuse teise abikaasa, Mart Lepiku kõrval („Aeg raputas aardeid mu ette.”), keda poetess ise kutsub „valuvõtjaks”.¹⁰ Veel saab aimu, et Alver ei leia lohutust piiblist („Jumet / pole ka jumalatõel.”), ometi rõhutab ta, et tundmusele andis tooni taevas laotuv vikerkaar. Vikerkaar on piibli kontekstis lepingu tähis jumala ja inimeste vahel. Seal on kirjas: „Ja Jumal ütles: „Lepingu tähis, mille ma teen enese ja teie ja iga teie juures oleva elava hinge vahel igavesteks põlvedeks, on see: ma panen pilvedesse oma vikerkaare ja see on lepingu

⁵ Sealsamas, lk 490.

⁶ Webb Keane, Perspectives on affordances, or the anthropologically real: The 2018 Daryll Forde Lecture. – HAU: Journal of Ethnographic Theory 2018, kd 8, nr 1–2 (<https://doi.org/10.1086/698357>).

⁷ Sealsamas.

⁸ Marcel Mauss, Essee kingist. Vahetustegevuse vorm ja mõte arhailistes ühiskondades. (Bibliotheca Anthropologica.) Tlk Anti Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2015, lk 49.

⁹ Betti Alver, Korallid Emajões. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk 64.

¹⁰ Betti Alver. Usutlused. Kirjad. Päevikukatked. Mälestused. Lisandusi tundmiseks, lk 473.

tähiseks minu ja maa vahel.”¹¹ Alver pidas vikerkaart oluliseks looduslikuks märgiks, eri tundmuste koosmõju pani teda heitma ohvrianni vette.¹²

Tema maailmakäsitusest võivad aimu anda read: „Ennast anda: mitte viimseni, mitte lõplikult millelegi muule või kellelegi teisele, vaid kõige puhul säilitada side sellega, millele ma ei osanud, ei oska ega tahagi mingit kindlat nime anda. Ning just See on mind aidanud siamaani. Kerge see muidugi pole olnud.”¹³

Muuseumitunnis saab panna teksti ajalisse konteksti. Alveri looming on rohkemal või vähemal määral autobiograafiline ja kajastab ühiskonnas toimuvat.¹⁴ „Luule algab sealt, kus elava inimhääle saab valu,” kirjutab Alver.¹⁵

Nõukogude võim eeldas, et kirjanike looming saab võimu kinnitamise vahendiks. Samas ütleb Alver nõukogude ajale tagasi vaadates: „... aga teatud aegadel, teatud olukordades vist ei olegi inimesele kaunimat tiitlit kui persona non grata.”¹⁶

Betti Alveri loometeel tekitas nõukogude võim ligi 30-aastase vaikimise. 1948. aastal sai Alver kirjanike liidu juhatuse esimehelt Johannes Semperilt suunised: „Sm. Alver. Juhime Teie tähelepanu sellele, et ligineb [---] Suure Oktoobri revolutsiooni 31. aastapäev. On soovitav, et nendeks tähtpäevadeks ilmuks rohkesti uusi luuletusi [---].”¹⁷ Ja Alver on pihtinud: „Need olid jõhkrad võtted, millega mind kirjutama püüti sundida. Ma ei saanud. Talvik oli vanglas. Ma ei kirjutanud ridagi...”¹⁸

Neil teemadel arutledes saab muuseumi püsinäituselt ühte museaali tutvustades käsitleda väga erinevaid teemasid: loomingut, elulugu, autori maailmakäsitust. Noori rühmatöö raames esitatud küsimustele vastuseid otsima ärgitades täidetakse ainekava eesmäärke, jagatakse noortele ühises väärtusruumis olulisi põhimõtteid ning julgustatakse neid arutlema.

¹¹ 1Ms 9:12–13.

¹² Vt Betti Alver. Ilmauks on irvakil. Režissöör Enn Lillemets. Eesti, 2020. <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/betti-alver-ilmauks-on-irvakil> (0:33:31–0:35:16).

¹³ Kristi Metste, Selgituseks Betti Alveri viimasele sõnavõtule. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 8–9, lk 722.

¹⁴ Betti Alveri intervjuu Edgar Walter Saksale [1936]. – Vikerraadio 9. III 1991. <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/betti-alveri-intervjuu-edgar-walter-saksale> (3:08–3:36).

¹⁵ Kristi Metste, Selgituseks Betti Alveri viimasele sõnavõtule, lk 709.

¹⁶ Sealsamas, lk 722.

¹⁷ Vallo Kepp, Üheksa arbuat. Profiliid. Tööhüpoteesid. Tsitaadid. Fotod. Jõgeva: Betti Alveri Muuseum, 2019, lk 167.

¹⁸ Sealsamas, lk 166.

Lammutatud leksikonist loogilise süsteemi katseni – Kristian Jaak Petersoni mütoloogiakäsitus Kristfrid Gananderi teosest „Finnische Mythologie”

Risto Järv

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja;

TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor

Edeneva eesti raamatu aasta piirpunktiks valitud Kristian Jaak Petersoni (1801–1822) sünnipäev on sümboolne sünni päev mitmes mõttes. Eesti keele elujõust unistava kuulsa „Kuu” ning Petersoni päevaraamatu katkete avaldamiseni Noor-Eesti albumites jäi pea sajand, ent tema lühikese elu lõpuaastal ilmus raamat, milles noor laulik lammutas laiali ühe olulise leksikoni ja konstrueeris selle põhjal inspireeriva iduteose soome ja eesti rahvausust.

Kristian Jaak Petersoni tegevuse kirjandus-, keele- ja folklooriloo tänapäevaks nii krestomaatilised killud olid toona kui ootamatu „taeva pikne”. Peterson oli alustanud Kristfrid Gananderi rootsikeelse soome usundiainelise leksikoni „Mythologia Fennica” tõlkimisega, õppides Tartu ülikooli usuteaduskonnas, kus ta tudengielu kestis 1819. aasta algusest 1820. aasta keskpaigani. Saksakeelne teos „Finnische Mythologie” ilmus 1822. aastal Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache ja eraldi separaattrükisena tiitellehe järgi 1821. aastal. Soome mütoloogia leksikoni oluliselt ümbertöötatud tõlge mõjus teedrajavalt ühelt poolt tõlke ümberkorraldatud süsteemi pärast, teisalt teosesse tõlkija lisatud eestiaineliste täienduste tõttu. Algteose alfabeetiliselt esitatud hajusa ainese korraldas Peterson ümber, koondas mütoloogiasõnastiku samasisulised märksõnad ning klassifitseeris olulisemad neist (enamjaolt) loogilisse mitmeastmelisse süsteemi. Kätesaadavatest trükiallikatest nopitud ja soome ainese juurde lisatud eestiainelised paralleelid kinnitasid eesti pärimuse väärtuslikkust antiikrahvaste kõrval. Nii visandus raamatus suurem süsteem soome-eesti rahvausust. Leksikoni ümbertöötatud versioon mõjus maarahva edasisele pärimusele ülimalt viljakalt, olles inspireerijaks mitme tüviteksti ja -tegelase geneesile, Vanemuisest Kalevipojani.

15
25
20
25
15
25

„Balti kirjakultuuri ajalugu III. Religioon”

Tiina-Erika Friedenthal

TÜ baltisaksa kirjanduse teadur

Kahesaosalisena planeeritud kollektiivmonograafiate sarja eesmärk on Baltimaade erikeelsete kirjanduste koos vaatlemine alates esimestest kirjalikest mälestusmärkidest kuni 1840. aastani. Sarja peatoimetaja on Liina Lukas, eri köidetel on erinev autorikond ja vastutav koostaja. „Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad” (toim Liina Lukas) ilmus 2021. aasta kevadel. Sel ja järgmisel aastal on ilmumas „Balti kirjakultuuri ajalugu II. Ilukirjandus” (toim Liina Lukas) ja „Balti kirjakultuuri ajalugu III. Religioon” (toim Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Aira Vösa).

Eesti ja Läti alade kirjakultuuri algus on nii tugevalt seotud kristliku religiooniga, et tekib küsimus piiride tõmbamise võimalikkusest religioosse ja mittereligioosse sisu ja funktsiooni kandvate tekstide vahele. Kirjakultuuri ajaloo religiooniköite ülesanne on eristada, selgitada ja kultuuri- ja mõttelooliselt kontekstualiseerida spetsiifiliselt religioossena määratletavaid tekstiliike, mida Eesti ja Läti aladel on eri aegadel eri keeltes loetud, tõlgitud ja kirjutatud, ning anda ülevaade olemasolevatest tekstidest. Pikemalt tulevad käsitlemisele järgmised tekstiliigid: piibel, kiriku käsiraamatud, vaimulik laul ja lauluraamatud, usulise alushariduse tekstid (katekismused jms), pühendumuskirjandus, jutlused, teoloogiline ja poleemiline kirjandus, pealiskirjad. Eraldi ülevaated on koostatud õigeusu ja juudi kirjanduse kohta ning rahvausundist kirjakultuuri osana.

Ajaloolistel põhjustel on Eesti ja Läti aladel religioon ja religioossed tekstid pälvinud vähe uurimishuvi, paljusid säilinud tekste pole üldse lähemalt vaadatud, paljude teiste puhul tuleb üle vaadata see viis, kuidas neid on omaaegsetes ideoloogilistes tingimustes saadud ja osatud tõlgendada. Rohked nii-öelda valged laigud ja materjali ülekontrollimise vajadus on teinud just selle teose koostamisprotsessi eriti töömahukaks.

Milleks kogu see pingutus?

15
25
20
25
15
25

Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikonist

Irina Külmoja

TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna emeriitprofessor

Jelisaveta-Kaarina Kostandi

TÜ slavistika osakonna emeriitdtsent

Eesti raamatu juubeliaastal on ilmumas veidi omapärane raamat, mille puhul võib erääkida vähemalt paarist ühisjoonest viis sajandit tagasi trükitud eelkäijaga: nendeks on seos usuga ja teksti mitmekeelsus. Tegu on Tartu Ülikooli slavistika osakonna vanausuliste keele ja kultuuri uurimisrühma ning paljude uurijate ja murdekogujate aastatepikkuse töö viljaga, Postimehe Kirjastuses välja antava „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikoni” esimese osaga, milles käsitletakse vanausuliste (keda võib pidada esimesteks vene dissidentideks) kodu ja majapidamist.

Leksikoni keeleainesel on mitu peamist allikat, eelkõige arvukad vanausuliste kõne salvestised, millest esimesed tehti 1920. aastatel, viimased tänapäeval. Materjali kogumises osalesid kahe maailmasõja vahel professor Peeter Arumaa ja tulevane akadeemik Paul Ariste, kelle märkmed on säilinud Eesti Kirjandusmuuseumis. Allikateks on ka üliõpilaste murdepraktika päevikud TÜ vene keele õppetooli arhiivist, kuid põhiosa moodustavad tööühma 1995.–2024. aastani Peipsiveere murdejuhtidelt kogutud salvestised. Tuleb ära märkida samuti eelkäijate ilmunud tööd, mille hulgas on kesksel kohal „Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики” (1963, Baltimaade vene põliselanike murde sõnaraamat). Selle väljaande Eesti materjali kogus peamiselt välitööde käigus, töötas läbi ja valmistas avaldamiseks ette selle valdkonna suurim asjatundja Tatjana Murnikova, kes ise oli vanausuline. Teine oluline leksikograafiline allikas on Oksana Palikova ja Olga Rovnova koostatud „Словарь говора староверов Эстонии. Книга для учащихся” (2008, Eesti vanausuliste murdesõnastik õpilastele). Tähtis roll on „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikoni” koostamisel olnud väljaannetel, mis sisaldavad vanausuliste ajalugu, eluolu ja kultuuri puudutavat informatsiooni ning keeleainest.

Viimase sajandi jooksul keeleteadlaste kogutud rikkalikku keelematerjali uurides tekkis TÜ vanausuliste keele ja kultuuri uurimisrühmal idee koostada **etnolingvistiline leksikon**, milles vanausuliste murdekeele vahendusel ning seega justkui nende silmade kaudu näidatakse nende traditsioonilist olme- ja vaimukultuuri. Materjali analüüs ja üldistamine, võttes arvesse varasemate uurimuste tulemusi, võimaldab näidata teaduslikku vaadet väljastpoolt. Nende seisukohtade liitmine annab autorite hinnangul terviklikuma ettekujutuse Eesti vanausuliste traditsioonilisest kultuurist.

Ilmuv „Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikoni” esimene osa sisaldab sissejuhatust Eesti vanausuliste, nende asulate ja murdekeele kohta. Põhiosades on vaatluse all elamu ja majapidamishooned, kodu sisustus, majapidamistarbed, koduloomad ja saun. Teemaatilised kirjeldavad osad on esitatud nii eesti kui ka vene keeles, neis on tõlgitud eesti keelde ka murdenäiteid. Seletavale teemaatilisele osale järgneb murdesõnastik. Kuna Eesti vanausuliste murre on vene keele murre, siis kõnenäited sõnastikus on antud

originaalkeeles, kuid kõigil sõnaraamatu märksõnadel on eestikeelsed vasted ja/või seletused. Väljaanne on varustatud jooniste ja fotodega. Leksikoni eesmärk on näidata Eestis üle kolmesaja aasta elanud vanausuliste murdekõne kaudu nende olmet, traditsioone, maailmavaadet, keelelist maailmapilti.

Valmiv teine köide käsitleb vanausuliste uskumusi ja kombeid, nende pere- ja kogukonnaelu, traditsioonilisi toite ja rõivaid, rahvameditsiini, kalendrit jms. Kolmandas köites võetakse vaatluse alla vanausuliste töö nii talumajapidamises kui ka väljaspool küla (kalastamine ja ulgtööd), samuti loodus ning selle mõju. Selline temade järjestus süvendab ja avardab järk-järgult ettekujutust vanausuliste traditsioonilisest elust.

Sõnas peegelduva ainelise ja vaimse kultuuri katkematut seost eeldav leksikoni kontseptsioon on kooskõlas tänapäeva ettekujutusega kultuuripärandist ning selle säilitamispüüdega. Selline lähenemisviis kultuuripärandile on fikseeritud nii UNESCO konventsioonis (Pariis, 2003) kui ka Euroopa Liidu dokumentides.

15
25
20
25
15
25

Emakeel (majandus)teaduses ja -hariduses*

Urmas Varblane

TÜ rahvusvahelise ettevõtluse professor

Jüri Valge

TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna emeriitdotsent

Kunagise esinemiskutsega ühele Eesti loodusteadlaste kokkusaamisele käis kaasas hoiatus: esineda tuleb eesti keeles. See tähendab, et leidub teadlasi, kelle jaoks emakeeles esinemine polegi enam iseenesestmõistetav, kellele see on võõrkeelsest raskem. Polevat erialaseid sõnu, puuduvat harjumuski. Kui nii mõtlevad paljude teadusharude uurijad, siis võime üsna pea rääkida emakeeles küll lihavõttetoitude valmistamisest, kuid vähegi teaduslikuma arutelu korral kipub suur osa tekstist olema ingliskeelne.

Teaduse ja teadlase roll väikeses Eestis on oluliselt erinev teadlase rollist suures riigis. Pisut enam kui kahekümne aastaga (1918–1940) pandi alus eestikeelsele teadusele ja emakeelsele haritlaskonnale: ülikooliloenguid hakati järk-järgult pidama eesti keeles, avaldati esimesed emakeelsed õppevahendid ja koostöös keeleteadlastega erialaseid sõnaraamatuid ning krooniks „Eesti entsüklopeedia” 1930. aastate lõpus. Ei tulnud mõttesegi arendada Tartu Ülikooli saksa keeles, kuigi see oleks olnud palju lihtsam ja odavam nii raha kui ka aja poolest. Praegu heidetakse kahe maailmasõja vahel tegutsenud eesti teadlastele vahel ette, et nad olid pigem head õpetajad kui teadlased. Teaduse tippu jõudmiseks ei olnud neile tõesti aega antud, aga vundamendi emakeelsele teadusele nad ehitasid. See võimaldas 50-aastast eestikeelse teaduse ja kõrghariduse venekeelsega asendamise poliitikat küllalt edukalt tõrjuda, sest venestamissurvele töötas vastu arendatud emakeelset sõnavara kasutatav haritlaskond. Eesti keel jäi teaduskeelena püsima.

Emakeele, ülikoolide ja teaduse vahekord on ajas muutunud. Antiikaja väheste haritlastest on uurimistöö Alexander von Humboldti aja reformide kaudu arenenud tunduvalt suuremat hulka inimesi hõlmavaks, teadus on jõudnud ülikooli ja saanud õppetööga lahutamatu seotud valdkonnaks. Viimased aastakümned on kaasa toonud ülikoolide tegevusvaldkondade järjekordse laienemise. Lisandunud on poliitikute ja ettevõtjate konsulteerimine, teadustöö tulemuste rakendamine ettevõtluses alustavate firmade nõustamise või patentide müügi kaudu. Jne. Kõik see esitab uusi nõudeid nii keelele enesele kui ka ülikoolides töötavatele teadlastele-õppejõududele. Kui antiikajal oli oma teaduskeel vaid mõnel üksikul rahval, siis nüüd on see paljudel. Küsimus, missuguses keeles teadustulemusi avaldada ja kuidas suhelda teiste uurijatega, on aktuaalne kõikjal.

Teadusarengu põhisuund on üha suurem spetsialiseerumine. Kitsaste valdkondade tippasjatundjaid on maailmas väga vähe ning oma teadmisi levitavad nad enamasti inglise keeles. Seega eeldab maailma tasemel teadussuhtlus paraku oma ideede võõrkeelset avaldamist ning see kehtib ka eestikeelsete teadlaste kohta. Kodumaal on Eesti teadlase

* Ettekanne on uuendatud versioon lühiartiklist: Urmas Varblane, Jüri Valge, Tiedettä pitää voida tehdä myös viroksi. – Kanava 2012, nr 6, lk 47–49.

ülesanne siiski oluliselt laiem võõrkeelse kõrgetasemelise erialaväitluse pidamisest. Siinse professori suurem vastutus ühiskonna ees väljendub vajaduses seda teenida, olla eestkõneleja, selgitaja. Väikeriigi teadlane peab siduma teaduslikud küsimused argieluga, jõudumööda praktilisi probleeme lahendama, õpetama, juhendama.

Emakeelse, kogu ühiskonnas mõistetava sõnavarata pole see võimalik. Sõnavara tagab keelele, ka eesti keelele elu. Elavas keeles sõnad tekivad ja ka kaovad, nende tähendused muutuvad koos pidevalt areneva teadusega. Keele tugevuse ja kasutuse ulatuse määrab oskussõnavara olemasolu, mis teatud tasemest alates on iseorganiseeruv. Esialgse hädavalajaliku sõnavara loomise järel suudavad keeleteadlased juba ise mugandada, parandada, muuta tähendusi jne. Tänapäeva sotsiaalmeedia ajastul eriti. Juba esimene riiklik eesti keele arengukava „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010” seadis oskuskeelesõnavara eesmärgiks hea eesti oskuskeele, „mis rahuldab spetsialistide vajadusi nii erialases suhtluses kui ka uurimis- või käsitlusobjekti teaduslikul tunnetamisel”. Konkreetsete ülesannete hulgas nähti ette erialakeeleõpikute koostamist ja terminoloogiaarendust. Sama arengukava kõrghariduse osas seati eesmärgiks „katta kõik erialad oskussõnavara ning eestikeelse õppekirjandusega” ja konkreetse ülesandena soovitati „riiklikult toetada eestikeelsete õppe- ja teadmaterjalide koostamist ja väljaandmist”. Keelestrateegiale toetudes käivitati 2008. aastal eestikeelsete kõrgkooliõpikute riigiprogramm, mille kaudu on praeguseni ilmunud 121 õpikut kõigis põhilistes teadusvaldkondades ning 20 on koostamisel.

Tartu Ülikooli kogemused emakeelse majandushariduse ja majandusteaduse arendamisel

Teaduslikuks mõtlemiseks ja aruteluks on vaja keerukat, kuid selget ja arusaadavat mõisteaparaati ning sellele vastavat sõnavara. Erinevalt võõrkeelsest, mille nüansse me ei suuda täiuslikult omandada, on abstraktset arutelu võimaldav sõnavara eesti keeles kätte- ja arusaadav – ning vajaliku tasemeni arendatud.

Eestikeelse Tartu Ülikooli loomise järel hakati majandusharidust andma õigus-teaduskonnas kaubanduse osakonnas, mis avati 1920. aasta juulis. Õppejõude oli vähe ja mitmed neist valdasid eesti keelt halvasti või üldse mitte. Näiteks poliitilise ökonomia ja statistika professor Mihhail Kurtšinski pidas algul loenguid vene, seejärel saksa ning alles 1932. aastast eesti keeles ja ka siis väga suurte raskustega. Õpikud olid vene või saksa keeles ja eestikeelne majandussõnavara väga napp. Eestikeelsele õppele ülemineku suur algataja oli hoopis külalisprofessor Eino Akseli Kuusi Soomest. Ta viibis Tartus 1928–1931 ja just sel ajal alustati tema algatusel eestikeelsete rahvamajanduse seminaridega. Esialgu tasapisi, kuid 1930. aastate keskpaigast juba suurte sammudega kujunes välja eestikeelne majandusteaduslik sõnavara. Terve hulk noori õppejõude (Eduard Poom, Hans Ronimois, Karl Inno, Arkadi Rannes, Rudolf Jalakas jt) kaitses teaduskraade ja asus tööle õppejõududena 1938. aastal omaette teaduskonnaks muudetud majandusteaduskonnas, luues uusi loengukursusi, mida sisaldas samal aastal käivitatud uus majandusteaduse õppekava. Sel perioodil arenes väga hästi välja koostöö ettevõtlussektori ja majandusteadlaste vahel, mis peegeldus ka moodsa majandussõnavara levikus. Näiteks ajakirjas Konjunktuur ilmunud artikleid on ka praegu hea lugeda.

Kuid siis Eesti okupeeriti ja turumajandusel põhinev mudel katkes 50 aastaks. See avaldus väga otseselt ka majandushariduses ja sõnavara arendamisel. Kasutusele tuli suur

hulk mõisteid, mis olid vajalikud plaanimajandusliku mudeli kirjeldamiseks. Teisalt väga paljusid seni kasutusel olnud mõisteid polnud vaja või ei lubatud neid kasutada. Näiteks Eesti iseseisvuse taastamiseni ei olnud välismajanduse eriala õpetamine väljaspool Moskvat üldse lubatud. Tänapäevase majandusteaduse oluline osa oli täielikult varjatud, emakeelset oskussõnavara ega kirjandust ei olnud. Nende loomisest Tartu ülikoolis me alustasimegi 1980. aastate lõpus. Neil aastatel hädavajadusest loodud sõnavara on jäänud kasutusele ja tore on kuulda kasutatavat mõnda mõistet, mis sai tookord läbi vaidluste välja pakutud. Sageli on emakeelsete sõnade väljendusvõime võõrkeelte omast täpsem, sest tihti oli emakeelse sõnavara loomisel võimalik võrrelda inglise, saksa ja soome vastavaid mõisteid. Olgu näiteks kas või mõiste *majandusteadus*. Kui Google või tekstirobot tõlgib selle inglise keelde, siis on vasteks *economics*. Kuid emakeelne *majandusteadus* hõlmab nii sõna *economics* kui ka sõna *business* ehk see on hoopis kõrgema üldistusastmega. Pigem oleks ingliskeelne sama tasandi mõiste *political economy*. Väga hea näite eesti sõnavara täpsusest annavad ka arvutiteaduses käibele tulnud sõnad *tarkvara* – *software*, samuti *riistvara* – *hardware* ja hiljuti neile lisaks välja pakutud *inimvara* – *human capital*.

Kui hakkasime Läänemeremaade Nõukogu rahastusega 1993. aastal Tartu Ülikooli asutatud euroteaduskonnas arendama majandus-, õigus- ja poliitikateadusi ning avalikku haldust, tekkis meil Lääne partneritega vaidlus emakeelsete õpikute üle. Näiteks pidasid Taani kolleegid soovi luua emakeelseid loengumaterjale ja õpikuid täiesti mõtetuks ajaraiskamiseks – on ju olemas suurepäraseid ingliskeelsed majandusõpikud. Jäime endale siiski kindlaks, püstitades nõude, et igas bakalaureuse tasemel õpetatavas aines pidi olema eestikeelne konspekt, millest peaks välja kasvama õppevahend ja õpik. Majandusteaduskonna sisemises punktiarvestuses, mille põhjal kujundati õppejõudude palkasid, läksid emakeelsed õpikud arvesse võrdselt teaduspublikatsioonidega, kuigi Eestis üldiselt peeti õppejõudude töö hindamisel emakeelsete õpikute kirjutamist kõige madalama kategooria tegevuseks.

Alates 1993. aastast praeguseni on meil Tartu Ülikooli kirjastuse väljaandel ilmunud ligi 120 eestikeelset majandusõpikut ehk kokku umbes 1,5 riulimeetrit emakeelset erialakirjandust. Need õpikud leidsid kasutust ka teistes Eesti kõrgkoolides, seega pole see töö olnud ainult iseendale. Viimasel kümnendil on õppevahendite loomine siiski vähenenud, sest hädapäraseid vajadused on kaetud ja nüüd on suurem rõhk olnud teaduspublikatsioonidel. Kokkuvõtteks – iga asi omal ajal ja mõistlikus järjekorras.

Väga oluline vahend emakeelse majandussõnavara arendamisel ja levitamisel on erinevate tasemete uurimistöode tegemine. Oleme kümneid aastaid kohustanud tuhandeid tudengeid lugema võõrkeelset teaduskirjandust ja kasutama sealt saadud teadmisi emakeelsete eri tasemete tööde kirjutamisel ning nendest rääkimisel. Nii oleme loonud väga laiale inimeste ringile võimaluse rääkida majandusest eesti keeles piisavalt keerulisel tasemel. Oleme andnud oma lõpetanutele emakeelse arutlus- ja väljendusoskuse, võimaluse eesti majandussõnavara oma töökohtadel levitada ja edasi arendada. Kindlasti ei lähe kõik sõnad käiku, tekivad uued emakeelse väljenduse võimalused. Tähtis on protsess ise, mõistete ühtlustamine, kinnistumine ja sel moel valdkondliku oskuskeele kujunemine. Eriti vajalik on arutada mõistete üle nende õppijatega, kes on meil õppimas juba teisel ringil. Näiteks strateegilise juhtimise magistriõppes on palju ettevõtete juhte, kes saavad uut sõnavara oma ettevõtetes kasutusele võtta. Avaliku sektori (ministeeriumide,

ametkondade) majandussõnavara kasutamisele saame mõju avaldada läbi rakenduslike lepinguliste uurimistööde.

Kommentaariks: on väga kurb vaadata mõnda noort inimest, kes on naasnud Eestisse täielikult välismaise gümnaasiumi- ja kõrgharidusega. Tema tööelu on esialgu väga raske, sest tal pole sageli aimugi, kuidas Eestis erinevaid arvestuse, rahanduse ja muude majandusvaldkondade sõnu kasutatakse. Vahest oleks õigem omandada bakalaureuseharidus Eestis ja jätkata välismaal magistri või doktori tasandil? Nii oleks olemas tugev emakeelne erialane sõnavaravundament, millele saab toetada kõike uut, mis maailmas juurde õpitakse. Nii jääb alles palju siledam tagasitee kodumaale.

Teatud juhtudel võib liiga jäik emakeelsuse püüe hakata aga tööle meie vastu. Leidub selliseid õppe- ja teadustöö valdkondi, kus võõrkeele kasutamine on otstarbekas. Väikeriigis nagu Eesti ei ole põhimõtteliselt jõukohane korraldada oma inimestega ja eestikeelsena enamiku teadusharude maailma tipptasemel doktoriõpet. Mitmetes ainetes tuleb kasutada vähemalt osaliselt välismaiseid professoreid, kes õpetavad enamasti inglise keeles. Ka doktoritööd on suuremas osas mõistlik kirjutada inglise keeles. Väikeriigile on hädavajalik rahvusvaheline kvaliteedikontroll. Inglise keeles avaldatud doktoritöö tagab selle välismaiste oponentide kasutamise kaudu. See võimaldab hoida latti õigel kõrgusel. Selleks et doktorandid rakendaksid oma teadmisi ka emakeelse oskussõnavara loomisel, et nende uuringud oleksid osa emakeelsest teadusprotsessist, on Tartu Ülikooli doktoriõppe eeskirjas kehtestatud nõue, et võõrkeeles kirjutatud doktoritöö lõpus peab olema töö eri osade ammendav eestikeelne kokkuvõte.

See võimaldab eesti keelega kaetud teadusvaldkondade piire pidevalt teaduse tipp-tasemele lähemale nihutada. Väga sageli näevad doktorandid selle osa sõnastamisega kõvasti vaeva, sest tulebki tegelda sõnaloomega. Eks aeg näitab, kas nende poolt kasutatud sõnavara jääb kasutusele.

Tehisarutuselevõttuga seoses on kõigil keerukuse tasanditel eesti keeles majandusest kirjutamisel veel omaette väärtus. Mida rohkem me suudame seda teha, seda targemaks ja arenenumaks eesti keele kasutajaks tekstirobotid muutuvad. Samuti on tekstirobotite kasutajate motivatsioon edaspidi töötada eestikeelse otsinguga seda suurem. Nii anname uut jõudu eestikeelsele arutelule majandusprobleemide üle.

Teaduse hindamise mõõdikute ja ühiskonna suhtumise alusel ei väärtustatud emakeelse sõnavara loomisele suunatud tegevust meil aastakümneid. Mõõdeti ainult teaduslikku taset – artiklite arv ja tsiteeringud andmebaasides määrasid rahastamise. Mõningane muutus tuli 2000. aastate lõpus, kui sisse toodi ERIH ja paljud humanitaarvaldkonna ajakirjad said suurema tunnustuse. Majandusteadus ja mitmed teised sotsiaalteaduste valdkonnad on siiski jäänud kahe suuna vahele. Meie tööd ei ilmu ERIH-is emakeelsetes ajakirjades, kuid teiselt poolt rahvusvahelistes andmebaasides olevates majandusajakirjades pole emakeelse tekstiga midagi ette võtta. Majandusteadlased saavad emakeelseid teadusartikleid avaldada näiteks Riigikogu Toimetistes, Eesti inimarengu aruande aastaraamatutes, Diplomaatias või siis erinevates blogides (nt Arenguseire Keskus, Eesti Pank). Kuid tervikuna on see tegevus väga vähe tunnustatud akadeemiliste töötajate atesteerimisel. See on ikka nagu veidi teise sordi kaup. Õnneks Tartu Ülikoolis on teatud nihe siiski toimumas, sest emakeelse teabe levitamise saab õppejõud oma tööst aru andes vähemalt muu ühiskonna teenimise tegevuste hulka kirjutada.

Emakeelse õpiku kirjutamise vaev on väga suur ja selle võrdsustamine eelretsenseeritava artikliga ei ole piisav motivaator.

Kuidas edasi?

Tuleb muuta ühiskondlikku suhtumist. Teadlaskond käitub enamasti ratsionaalselt. Tark teaduspoliitika koos hästi läbi mõeldud keelepoliitikaga peavad suutma luua sellised stiimulid, mis tagavad teaduse ja kõrghariduse kvaliteedi. Lootust annab riiklik keeleplaneerimine, sest „Eesti keele arengukava 2021–2035” teise strateegilise suunana rõhutatakse eestikeelse oskussõnavara ja eestikeelsete teadustekstide loomise olulisust. Samal ajal tuleb lähtuda põhimõttest, et väikeriigis on võimalik teaduse tippu jõuda vaid piiratud valdkondades; enamalt jaolt on vajalik võime aru saada sellest, mida maailmas tehakse. See põhimõte on ka oma oskuskeele arendamise seisukohalt tähtis. Kui me ei suuda rahvale emakeeles arusaadavalt selgitada, mis maailma teaduses toimub, siis oleme midagi tegemata jätnud. Emakeelsete õpikute kirjutamine peab olema sama väärikas tegevus kui artikkel eelretsenseeritavas teadusajakirjas. Õppejõudude kohtadele valimisel peab arvesse võtma nii emakeelseid õpikuid kui ka tegutsemist sotsiaalmeedias. Kõik professorid peaksid kirjutama oma valdkonnast regulaarselt ka Eesti ajakirjanduses. Emakeelse teaduskeele arendamise ja kasutamise seostuv eeldab mõistlikku tasakaalu kõrge kvaliteedi ja laia arusaadavuse vahel.

15
25
20
25
15
25

Matemaatika ja statistika alase sõnavara areng eesti keeles

Ene-Margit Tiit

TÜ loodus- ja täppisteaduste valdkonna emeriitprofessor

1. **Arvsõnad.** Matemaatika sõnavara algab arvude nimetustest. Soome-ugri päritolu arvsõnad ühest kuueni on eesti keeles väga vanad, nende vanuseks on hinnatud kuus tuhat aastat, peaaegu sama vana on ka seitse, mille kohta oletatakse, et see on laensõna. Huvitav on arvsõnade moodustamise loogika: kaheksa ja üheksa on saadud kümnest lahutamise teel. Kümnele järgnevad arvud aga on „teisest kümnest” ilma ühegi erandita (mida me mitmes teises keeles näeme: *elf, zwölf; eleven, twelve* jne). Sõna *kümme* abil on moodustatud ka järgmised kümnelised: kakskümmend, kolmkümmend jne. Seega ilmselt kasutasid meie esivanemad kümnendsüsteemi ja arvsõnade moodustamise viis viitab keele loogilisusele.

Kuigi arvandmeid on jäädvustatud varem kui tekste, ei ole teada, et selle juures oleks kasutatud sõnu. Nn pügalapulkaadel on arve jäädvustatud loendatavate kriipsudena.

Arvsõnu kasutatakse ka rahvalauludes, siiski enamasti mitte täpse koguse, vaid pigem hulga tähenduses: „Tuleks mul tuhat hoosta, sattuks mul sada regeda, sadakaksi sajanaesta, sada sajaneitsikesta, mehi mõnda kümmekonda” (Karuse, 1889).

2. **Arvutustehted.** Lihtsaid arvutustehteid kohtab vanasõnades ja kõnekäändudes: „Aed seisab kolm aastat, koer kolme aia iga, hobune kolme koera iga, inimene kolme hobuse iga.”

Täiendavate oskussõnade järele tekkis vajadus seoses rahvakoolide tekke ja esimeste õpikutega:

- Otto Wilhelm Masing, „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahavad lugema õppida” (1795): „ühekordsed numrid”, „kümne numrid”, „saa numrid”, „tuhhande numrid”;
- Georg Gottfried Marpurg, „Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tartoma-rahwa kooli laste tarbis” (1805): „arwo-kunst”, „arwo luggu”: „kokko-arwaminne”, „mahhatõmbminne”, „mitto kõrrateggeminne”, „ärarajaggaminne”;
- Peter Heinrich Frey, „Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst. Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks” (1806): „Arropidamise Wisid: ning, kord, ärra ehk mahha ja sees”; „Murtud arro, nimmetaja ja arroandja”.

3. **Matemaatikakeele areng. Eestlaste kirjutatud õpikud:**

- Rudolf Gottfried Kallas, „Mõistlik rehkendaja. Kõigile rehkendamise sõbradele, iseäranis koolmeistritele ning koolidele tuluks ning toeks” (1874), „Ülesannete kogu” (1875) ja „Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpetused. Kudas? Miks? ja Millal?” (1878). Kuidas matemaatika oskussõnad eesti keelega seotakse: arvsõnad

15
25
20
25
15
25

seotakse eesti keeles kolmanda muutega, nt viis inimest; suurusi näitavad arvud; numbrid on arvude kirjapanemise „tähed”; „Suur ja tähtjas arvude kirjutamise säädus on, et iga number kui ta ühe koha kõrgemale (paremalt pahemale arvatud) kirjutatakse kümme korda suuremat arvu kui enne tähendab.”

- Joosep Kapp, „Geometria. Kihelkonnakoolidele ja iseõpetuseks” (1878).
- Maamõõtja Jakob Tülk (Genfi ja Pariisi ülikool), „Kerged ja lühikesed Geometria õpetused. Rahva koolide kasuks” (1879), „Maamõetmise juhatus. Iga Eesti põllumehele” (1879), „Wiisika õpetus” (1881). Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1878 tutvustas esimesena eesti keeles kõrgema matemaatika mõisteid ja rakendusi, kasutas ka integraali. Tülk ja Kapp ei teadnud teineteise tööst.
- Juhan Kurrik, „Arvuvald. I. Algebra – oma algusõpetusega” (1879), „Arvuvald. II. Neljaliikme ja ruumi arvamine ning võrdlused ruut- ja järg-arvudega” (1880) ja „Laste arvuvald” (1. osa 1879, 2. osa 1880, 3. osa 1884).

4. Matemaatikasõnad leksikonides ja sõnaraamatutes:

- Ado Grenzstein, „Eesti Sõnaraamat. 1600 uut ja võerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein” (1884): *arve (Hypothese)* – „mõiste, mõte, mis veel mitte kindel ei ole”; *arvustik (Statistik)* – „asjade üleskirjutus arvude varal”.
- Karl August Hermann, „Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri hulga kujustustega kaunistatud” (1. köide: täht A, 1900; 12 vihku, 748 lk): *Arithmetik*: „„arvamine, rehkendamine numbri-õpetus” on nimelt võidus lihtnumbrite täitel arvudel summasid ja otsusi välja saada. Selleks tarvitatakse valjul kombel kõigest 12 nummert, need on 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100, 1000.”

5. Süstemaatiline terminitöö eestikeelsete õpikute loomiseks. 20. sajandi alguses algas intensiivne töö matemaatika sõnastike loomisel, millest võtsid osa paljud eesrindlikud matemaatikaõpetajad ja ka eestikeelsed ning -meelsed õppejõud (Kalle Väisälä, Jaan Sarv, Gerhard Rägo). Töötati välja üldised põhimõtted:

1. Oskussõnad peavad matemaatika algkursuse tarvidusi täitma.
2. Oskussõnad ei tarvitse olla just sõnasõnalised ümberpanekud võõraist keeltest.
3. Kus juba tarvitusel sõna ei näi küllalt kohane olevat ehk koguni puudub, seal tuleb uus eestikeelne sõna luua ehk mõnele keeles olevale sõnale matemaatiline tähendus anda.
4. Kui mõni rahvusvaheline sõna on eesti keeles juba kasutusele võetud ja kindla tähenduse omandanud, siis peetakse sellest kinni, kuid soovitavaks tuleb siiski eestikeelne sõna juurde lisada.
5. Tarvitada võimalikult lühikesi sõnu.

Eesti Wabariigi koolides võeti kasutusele eestikeelsed õpikud.

6. Esimesed eestikeelsed matemaatikasõnastikud:

1. 1909 – 600 sõna koos saksa- ja venekeelsete vastetega;
2. 1917;

3. 1922 – ca 1200 sõna koos saksa- ja venekeelsete vastetega.
„Eesti entsüklopeedia” (1932–1937).
„Väike entsüklopeedia” (1938).

7. Matemaatika ja sõnastikud Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis.

Ülo Kaasik võttis kasutusele Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõudude kogutud sõnavara (sedelid) ja avaldas sõnastikuna; kokku on Kaasik koostanud (üksi või koos kaasautoritega) rea matemaatikasõnastikke ja -leksikone aastail 1978, 1995, 1982, 1992, 2003.

8. Statistikasõnastikud ja -leksikonid:

- Liina-Mai Tooding, „Statistikasõnastik. Eesti-inglise-saksa-vene” (1996);
- Ene-Margit Tiit, Liina-Mai Tooding, „Statistikaleksikon” (2019);
- Eestikeelne osa 30-keelses sõnastikus ISI Glossary.

15
25
20
25
15
25

Kirjandus, emotsioonid ja tehisaru

Kuldar Taveter

TÜ infosüsteemide professor

Ilukirjanduslikus teoses antakse sageli väljamõeldud loo ja emotsioonide kaudu edasi mingit sõnumit. Oluline on eristada teose tegelaste ja lugeja emotsioone. Näiteks kui muinasjutus võõrasema ei luba Tuhkatriinul minna kinga jalga proovima, siis tunneb Tuhkatriinu, et on endast väljas, ja lugeja võib tunda viha. Nii teose tegelaste kui ka lugeja emotsioone on võimalik uurida arvutiteaduse vahenditega.

Tänapäevase konstrueeritud emotsioonide teooria kohaselt ei ole emotsioonid kaasasündinud bioloogilised omadused, vaid õpitud mustrid, mis konstrueeritakse inimajus toetamaks inimesi nende eesmärkide saavutamisel sotsiaalsetes olukordades keha energetilise tasakaalu muutmise teel, mida tajutakse näiteks punastamise, värisemise või elevusena. Näiteks loob aju õnnelikkuse emotsiooni vastavas sotsiaalses olukorras, milleks võib olla aja veetmine sõpradega, perega lõunasöögi nautimine või mingi ülesandega hakkamasaamine. Konstrueeritud emotsioonide teooria kohaselt luuakse emotsioonid varem kogetud sarnaseid olukordi alateadvuslikult läbi mängides ja varasemaid emotsioone uuele olukorrale kohandades. Samasugune protsess toimub ilukirjandusteose lugemisel, mille käigus lugeja aju konstrueerib emotsioone, kohandades selleks emotsioone, mida lugeja on tundnud teoses kirjeldatutega sarnastes olukordades.

Emotsioone saab arvuliselt iseloomustada kolme dimensiooni kaudu, milleks on valents (ingl *valence*), erutus (ingl *arousal*) ja dominantus (ingl *dominance*). Konstrueeritud emotsioonide teooria järgi on iga inimese emotsioonid erinevad, sest nende aluseks on erinevad kogemused. Seda väljendavad ka erinevad valentsi, erutuse ja dominantuse väärtused kolmemõõtmelises ruumis. Valentsi, erutuse ja dominantuse väärtused keele sõnade jaoks on ära toodud vastavates leksikonides. Samuti on olemas leksikonid, kus vastavad väärtused on antud suure hulga näitelauseste kohta. Niisugused leksikonid võimaldavad masinõppe ja muude arvutiteaduse meetodite abil hinnata ilukirjanduslike teoste emotsionaalset dünaamikat. Samad leksikonid võivad abistada tehisaru ilukirjanduslike teoste loomisel.

15
25
20
25
15
25

Estonian Writers' Online Dictionary. Eesti kirjanike e-leksikon

Jüri Talvet

TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna emeriitprofessor

Kaks korda on trükkis ilmunud mu mõtisklus kirjanduse ajalugude teemal: essee „Kirjanduse ajaloo mõte” (esmalt ajakirjas Keel ja Kirjandus 2010, nr 2, lk 127–132; seesama vastsemalt esseeraamatus „Sünnimaa, kui tõusta suudad... Rahvusliku vaimuloo algustest”, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024, lk 16–25). Ligilähedasel teemal on arutlus „Nobeli komitee võtab riulist Balti kirjanike leksikoni” (Keel ja Kirjandus 2010, nr 5, lk 381–384).

Essees „Kirjanduse ajaloo mõte” vaatlen kirjanduslugude loomise praktikat nii Eestis kui ka mujal ning selle jätkamise väljavaateid. Seal nimetan kirjanduslugusid iga rahvuse või ka rahvusest suurema kogukonna (Euroopa, maailma) loovkirjanduse teadvustamise ja mäletamise „selgrooks”. Kirjanduslood loovad teateid ja hoiakuid, millele tugevasti toetuvad – omakorda kujutluslikku kirjanduslugu kindlustades ja laiendades – rahvuslikud ja ka rahvusülesed kirjandusleksikonid.

Olin ajaloolise ülevaateose „Maailmakirjandus muinasajast tänapäevani” (I–III, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019) üldkoostaja ja üks kaasautoreid. Mõte üles ehitada (esialgu virtuaalne) uus Eesti kirjanike leksikon (EWOD-EKEL, vt <https://sisu.ut.ee/ewod/>; algus 2014) pärineb samuti minult.

Sel taustal kavatsen oma ettekandes lühidalt arutleda Eesti kirjanike leksikoni praegusest seisukorrast ja väljavaatest selle vastuvõttu laiendada nii Eestis endas kui ka maailmas väljaspool eesti keele põhilist asu- ja kasutusruumi.

Ebaleva pealkirjaga „Eesti kirjarahva leksikon” (alapealkirjaks veel ebalevam saksa-keelne „Estnisches Schriftstellerlexikon”, koostaja Oskar Kruus; Eesti Raamat, 1995), sellesama täiendatud, laiendatud ja parandatud kordusväljaanne „Eesti kirjanike leksikon” (koostajad Oskar Kruus ja Heino Puhvel; Eesti Raamat, 2000), nagu ka „Eesti kirjanduslugu” (autorid Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker; Koolibri, 2001) tähistavad ühe pikema ajastu lõppu.

Alates 20. sajandi lõpuveerandi postmodernistlikust pöörangust ja selle (kuri)kuulsast ambitsioonist kuulutada sõda ajaloo „suurtele narratiividele” ei näi jätkuvat vaimset jõudu ega keskendustahet olgu rahvuslikul või rahvusvahelisel pinnal üldistavaid kirjanduslugusid üles ehitada, luua ja laiendada. Fragmenti kultus ja „interdistsiplinaarsuse” (institutsionaalne) diktaat on üleüldiselt asendanud laiema terviku hõlmamise ambitsiooni, pärssinud kirjanduskultuuri õpetajate ja õppurite vaimset võimekust ja esteetilist tundlikkust. Meie Eesti rahvuslik „Maailmakirjandus muinasajast tänapäevani” on suurima tõenäosusega määratud jääma kolmanda aastatuhande alguse erandlikuks ülevaateoseks kogu maailmas.

Sel taustal sugenes hädavajadus tekitada uut liiki, polüfunktsionaalne rahvuslik kirjandusleksikon, mis vähemalt „imaginaarse selgroona” toetaks kirjanduslugu kui

15
25
20
25
15
25

jätkuvat tervikut ning üheaegselt kannaks hoolt elava kirjanduskultuuri „kopsude” ter-
vise eest – et need ahmiksid uut hoogu ja elujõudu tänasest päevast ja minevikust ja et
nende tegevust ei ohustaks raugastumine või suisa seiskumine, mis ka ei oleks rõhkude
muutused tulevaste ajastute kirjandusloome ja selle tõlgendamise hoiakutes.

Sellisenä võiks leksikon täita senised sügavad lüngad ja tasakaalutuse rahvuse kul-
tuurimälu keskses sektsioonis: kirjandusloome sidumises seda mõtestava kriitilise tead-
vusega, loovusliku kirjanduse vastuvõtu „harimises”.

Ka meie uus „Estonian Writers’ Online Dictionary. Eesti kirjanike e-leksikon” on/
oleks maailmas üpriski erandlik. Lisaks aegade sünkroniseerimise katsele seisneks leksi-
koni polüfunktsionaalsus üheaegses avatuses rahvuskultuuri „sisse” ja sellest väljapoole.
Leksikoni kakskeelne, kahe eraldi „uksega” keeleraam (eesti -EE ja inglise -ENG) peaks
valmima kas sel aastal või järgmisel. Sellisenä saab leksikoni kasutada nii rahvuslik kui ka
rahvusvaheline vaimne kogukond (kirjanduskriitikud, -filosoofid ja -teadlased, õpetajad
ja õppurid, tõlkijad, estofiilid jt) – kus maailmas vähegi Eesti ja meie (kirjandus)kultuuri
vastu huvi tuntakse. Praeguseks on leksikonis valminud enam kui 700 eesti algupärase
loovkirjaniku portreed, nende loomingu ja selle rahvusvahelise retseptiooni andmed.
Töö leksikoni juures aga jätkub – loodetavasti ei lõpe see kunagi.

15
25
20
25
15
25

Entsüklopeedia on Eesti kultuuri magasiait

Raul Veede

Entsüklopedist ja teadusfilosoof

Nagu korduvate katsetega tõestatud, on omamaiste ja omakeelsete entsüklopeediate tegemine Eesti jaoks liiga kallis. Liiga kulukas ja töömahukas, projekt ei tasu end ära.

Uuemat ajal paistab, et sama kehtib eesti kultuuri ja kirjanduse kohta. See on liiga kulukas ja töömahukas, projekt ei tasu ennast ära.

Sellisel juhul võib muidugi küsida, kuidas on Eesti riigiga. Oma riigi pidamise eesmärgid on põhiseaduse preambulis kirjas; teistel riikidel võivad olla teised otstarbed, kuid selle riigi olemasolu põhjendus on eesti rahvus, keel ja kultuur – need on ainsad asjad, mille säilimise see riik preambuli kohaselt tagama peab ja tagamata jätta ei tohi. Kui me vaatame kirjandust ja kultuuri projektina ning otsustame, et need on meile oma riigis liiga kulukad, tuleb otsida muid viise, kuidas neid elus hoida.

Teine võimalus on mitte vaadata riiki kui projekti, mille põhiülesanne on olla rahaliselt kasumise lühikeses perspektiivis, järgmiste või ülejäärmiste valimiseni.

Kui me ei pea riiki lühiajaliseks projektiks ning näeme selle kasulikkust muus kui rahas, siis võime samamoodi vaadata kultuuri, sealhulgas kirjandust. Ning kui kultuur ja kirjandus ei pea tingimata katma ära oma kulusid enne, kui lõpeb järjekordne nelja-aastane valimistsükkel, ehk ei pea siis entsüklopeediadki.

Nii võivad avaneda põhjused ja viisid, kuidas ikkagi saaks teha eestikeelset entsüklopeediat, saada sellest märksa olulisemat kasu kui ühelt firmalt laekuvad tööjõumaksud ning kasvatada Eesti suuremaks vaimult kui SKP-lt.

Mida on näidanud Eesti senine entsüklopeediapraktika? Mis kasu see on meile toonud?

Kõige endastmõistetavamaks võiks pidada tõika, et entsüklopeediatel on ühiskonnas oluline episteemiline roll. Lihtsas keeles öeldes: inimesed otsivad neist teadmisi. Euroopa uusaegne entsüklopeediatraditsioon on tugevalt teadusekeskne, mistõttu selles traditsioonis loodud teatmeteosed pakuvad mitte ükskõik milliseid, vaid teadusel või teaduslikul praktilisel põhinevaid teadmisi. Suur osa entsüklopeediate sisust on lühikokkuvõtted teaduslike uuringute tulemustest. Kuid ka mitteteaduslike teadmiste vahendamisel – inimeste elulood, ajaloolised faktid, ühiskondlike protsesside kirjeldused, kultuuriteave – käsitletakse neid teadmisi teaduselähedaste meetoditega: fakte kontrollitakse, neisse suhtutakse kriitiliselt, tõlgenduslikes iseloomustustes püütakse mingitki laadi konsensuse või objektiivsuse poole, võimalusel viidatakse allikatele ning valiku korral eelistatakse fakte hinnangutele. Kui tuvastatakse vigu, püütakse neid parandada, nii et kriitilise lähenemisega teadmiste kvantiteet ja kvaliteet ajapikku kumuleeruks.

Meie tehnoloogiline ühiskond põhineb teadusel ja entsüklopeediad on osa teaduse ökosüsteemist, mis tõlgib mittespetsialistidele teaduslikku infot, harjutab neid omandama teaduselähedaselt esitatud teadmisi ning võtma omaks teaduslikku mõttelaadi selle kõige laiemas tähenduses: kriitilist faktipõhist mõtlemist. Isegi praegu, kui ühiskonnas levivad uued episteemilised vahendid, mis suunavad üksikisikut eelistama teadmiste

otsingul kiirust ja kergesti manustatavust tõesusele, on entsüklopeediad nende uute infotehnoloogiliste vahendite tähtis sisend, mis püüab hoida hallutsineerivaid masinaid täielikult kaotamast sidet reaalsusega. Kuid see kõik on vaid entsüklopeediate ühiskondliku mõju osa ega ole Eesti entsüklopeediate eripära. Meie ühiskonnas täidavad tarkuse- raamatud teisigi rolle.

Juba Karl August Hermann'i entsüklopeedia esimese köite esimesest vihust saati 125 aastat tagasi on iga uus entsüklopeedia tähendanud vajadust süsteemseks tööks eesti keelega. Igaüks neist on toonud uue terminilaine, iga kord on entsüklopedistid keeletöö tarvilikkust rõhutanud: Hermann oma „Eesti Üleüldises teaduse raamatus”,¹ Richard Kleis „Eesti entsüklopeedias” ning viimati Peeter Tulviste „TEA entsüklopeedias”.² Ise olen sama keelekorralduslikku tarvidust näinud juba kaks aastakümnet Vikipeedias. Lugeja tahab lugeda kõigest, mis maailma sees, ei tema muretse, kust entsüklopedist sellest kirjutamiseks sõnad leiab. Seepärast on eesti keele arendamine alati olnud Eesti entsüklopedistide kui tunnetustöötajate üks igapäevaseid ülesandeid.

Omakeelne ja parimas mõttes enesekeskne üldentsüklopeedia on kultuuri ja ühiskonna peegel. See sunnib tegema igas valdkonnas kokkuvõtteid, et näha üldpilti, mis hõlmab võimalust mööda kõike. Sellest näeme, millest me räägime ja millest vaikime, millest räägime ja mida rahastame, mida väidame end tahtvat ja mida tegelikult tahame, mida usume end olevat saavutanud ja mis me saavutustest tegelikult katsutav on. Iga vähegi terasema pilguga lugeja, kes võtab ridamisi ette eesti entsüklopeediate artiklid Eesti kirjandusest või põllumajandusest, ajaloost või haldusjaotusest, avastab tuttavaks peetus mõndagi uut. Võõrkeelseist entsüklopeediaist Eesti-teemalisi artikleid kõrvale sirvides näeb ta sedagi, et omaenda entsüklopeedia on ainus, kus saame omaenda lugu ise jutustada, kõik teised räägivad meist oma vaatepunktist. Aga vaatepunkt on oluline.

Ja lõpuks, väikese kultuuri ja ühiskonna jaoks on üldentsüklopeedia identiteedi kinnitamise mehhanism. Tuletagem meelde, kuidas toimis nõukogude ajal iseseisvus- aegne „Eesti entsüklopeedia”: see oli salajase töö kandja Eesti Vabariigist. Isaac Asimovi ulmeromaanis „Asum” kirjeldatud Galaktika Entsüklopeedia, mis pidi aitama inimkonnal elada üle barbaarsuse ajastu, sai Eestis reaalsuseks. Seega, riigis üldlevinud

¹ „Põhjusmõte sõnade tarvitamises on nii: Üleüldise teaduse raamat püüab nii palju kui aga ial võimalik Eesti sõnu tarvitada ja võõraid sõnu Eesti keelest välja jätta – ka sääal, kus see väga raske on ja võõrad sõnad rahva keeles on võimust võtnud. Saksa keelest võetud värdjad „tükk” ja „tund” püüan võimalikult ära jätta ja nende asemel „pala” ja „viiv” tarvitada [---] Kõiki, kes Eesti keele ilust ja puhtusest lugu peavad, palun nii lahked olla ning Eesti keeli sõnade laiali-laotamise eest hoolt kanda. – Meie keel peab ju puhtaks saama. Ta peab kõik säärased võõrad jätised, mis tema ilu ja puhtust rikuvad, enesest välja heitma ja Eesti enese sõnad nende asemele võtma, kus see ka raske ja vastik on, sest võõrad on väga sagedasti Eesti omad eest ära kangutanud ja üksnes enestele veel eluõiguse jätnud.” (Karl August Hermann, Üleüldise teaduse raamatu kirjaviisi ja põhjusmõtete kohta. – Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyclopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri hulga kujustustega kaunistatud. I kd: täht A. 1. vihk. Koost, toim K. A. Hermann. Tartu: K. A. Hermann, 1900, tagakaas.)

² „Paljud meie autorid on öelnud, et artiklite kirjutamisel kerkis nende ette vajadus täiendada oma valdkonna eestikeelset teadusterminoloogiat. Ehk tohib siis näha üht kasu uuest entsüklopeediast selles, et ta pakub igasugustes valdkondades orienteerumiseks ja mitmesuguste probleemide üle mõtlemiseks uusi omakeelseid vahendeid.” (Peeter Tulviste, Saateks. – TEA entsüklopeedia. 1. kd, a–Alžeeria, Tallinn: TEA Kirjastus, 2008, lk 5.)

paberentsüklopeedia on ühtlasi julgeolekumeede. Kui Eesti iseseisvusega peaks taas juhtuma kõige halvem, siis veebi suudavad tänapäevased totalitaarriigid piirata ja keelustada, kuid meie enda ajalooline kogemus näitab, et paberraamatutega seda teha ei saa, mitte kunagi täielikult. Selles kontekstis omandab uue tähenduse Hermannii kujund: entsüklopeedia on kui magasiait, kust teadmisi võtta, kui endal puudu tuleb.³

Kui halvimat ei juhtu, on entsüklopeedia ühe hetkeseisu jäädvustus, Eesti fotoportree, mille juurde saame hiljem tagasi tulla, et seda eelmiste ja järgmistega võrrelda ning märgata muutusi, mida muidu ei näeks. Nii nagu ajaloolised fotod muutuvad ajaga üha elusamateks ja kõnekamateks omal ajal triviaalseks peetud piasjuski, ütleb Hermannii entsüklopeediagi meile praegu märksa enam kui tema kaasaegsetele. Iga uus entsüklopeedia on meie võimalus kõnetada meie järeltulijaid.

Entsüklopeedia kasud on üles loetud. Nüüd pange igale neist külge hinnasilt. Kandke need riigieelarvesse. Kui palju maksab see, kui meie vaateväli Eesti kultuuris ja ühiskonnas piirdub nelja-aastase valimistsükliga? Väga palju.

Muidugi, 21. sajandi kogemused näitavad, et Eesti omamaist, -keelset ja -meelset entsüklopeediat ei suuda traditsioonilisel viisil – tellijate rahastusega – teha ei MTÜ-d ega erafirmad. Ei suutnud ka Eesti Instituut oma *Estonica*’ga, sest tänapäevane entsüklopeediategu on protsess, mis riikliku rahastuse korral vajab poliitilist pühendumust, sõltumatust valitsuse vahetustest ja erakondade reitingutest. Entsüklopeedia projektiga valimisi ei võida. Seepärast ongi praegu Eestis ainult üks selline entsüklopeedia, millest saab Krista Aru surmakuupäeva järele vaadata.

Jah, Vikipeedia ei kao veel kuhugi, vaatamata kõikvõimalikele poliitilistele ekstsessidele ja majanduskriisidele. Vabatahtlikud teevad oma tööd ikka. Aga kõiki eespool kirjeldatud funktsioone see iseenesest täita ei suuda. Kindlasti saab ja tulebki igäühel, kes mingilgi viisil Eestis uut entsüklopeediat teha üritab, Vikipeedia kogemusi arvestada ja vikipedistidega koostööd teha. Kuid ei saa loota, et väike seltskond vabatahtlikke suudab rahuldada kõiki Eesti ühiskonna tunnetuslikke vajadusi, mida riigijuhid on otsustanud ignoreerida.

Riik on meil ju siiski ühiskonna jaoks, mitte vastupidi. Seepärast tuleks vähemasti raamatuaastalgi kaaluda, kas suudaksime kuidagiviisi pressida poliitikute tuhmistunud teadvusse arusaama, et rahvuse, keele ja kultuuri säilimise nimel pidada ülal üht püsirahastusega sihtasutust, mis korraldaks iga kümnendi järel Eesti rahvusentsüklopeedia uue trüki – kõigile Eestimaa rahvastele –, oleks väiksem kulu kui hiljem selle puudumist kahetseda.

1999. aasta lõpu uusaastakõnes lausus Lennart Meri, et esimese eestikeelse entsüklopeediaga, mis hakkas ilmuma aastal 1900, sillutas Karl August Hermann enda teadmata teed Eesti iseseisvusele kaheksateist aastat hiljem.⁴ Meri oli piisavalt vähe poliitik ja piisavalt palju riigimees, et entsüklopeedia tähtsusest aru saada. Hermann ise kirjutas Postimehes: „Seni kaua kui eestlastel säärast raamatut ei ole, on nad haritud rahvastest suure sammu taga.”⁵ Kas me tõesti tahame selle pika sammu tagurpidi astuda?

³ Vt Mart Laar, Karl August Hermann. Vanemuise kandle hääl. Tallinn: Varrak, 2023, lk 141.

⁴ Lennart Meri, Riigimured. (Eesti mõttelugu 41.) Koost Toomas Kiho. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 561.

⁵ Karl August Hermann, Üleüldise teaduse raamatust. – Postimees 8. II 1900, nr 31, lk 1.